

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Harmadik kötet. 1873.

I. Szám. Egy főbenjáró per a XVII. századból. *Nagy Ivántól*. 1873. 33 l. 10 kr. — II. Szám. Adalék 1352-ből az Arany Bulla néhány cikkének alkalmazásához és magyarázatához. *Wenzel Gusztávtól*. 1873. 15 l. 10 kr. — III. Szám. Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreaum előtti időből. *Wenzel Gusztávtól*. 1873. 24 l. 10 kr. — IV. Szám. Trentsini Chák Máté kortársai. *Botka Tivadártól*. 1873. 71 l. 30 kr. — V. Szám. Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században. *Szilágyi Ferencztől*. 1873. 135 l. 50 kr. — VI. Szám. Tanulmányok a góthok művészetéről. *Henszlmann Imrétől*. 1874. 24 l. egy képtáblával 10 kr. — VII. Szám. A magyarországi avar-leletekről. *Pulszky Ferencztől*. 1874. 12 l. 10 kr. — VIII. Szám. Felsőbüki Nagy Fül emlékezete. *Toth Lőrincztől*. 1874. 64 l. 30 kr. — IX. Szám. Palugyay Imre emlékezete. *Keleti Károlytól*. 1874. 10 l. 10 kr. — X. Szám. Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. *Fraknoi Vilmostól*. 1874. 92 l. 30 kr.

Negyedik kötet. 1874.

I. Szám. Nápolyi történelmi kutatások. *Óvay Lipottól*. 1874. 17 l. Ára 10 kr. — II. Szám. Stibor Vajda. Életrajzi tanulmány. *Wenzel Gusztáv* rendes tagtól. 70 kr. — III. Szám. Júda, Izrael és Aram. Történelmi tanulmány. *Beothy Leotól*. 60 kr. — IV. Szám. Az égri vár 1687-diki feladásának alkupontjai és a törökök maradványai Egerben. *Balassy Ferencz* lev. tagtól. 50 kr. — V. Szám. A pelasz kérdés mai állása s a jobbágyok a helleneknél és rómaiaknál. *Rábáry Ferencztől*. 30 kr. — VI. Szám. Penzlinger Márk szász gróf élete. *Fabritius Károly* lev. tagtól. Ára 1 frt.

Ötödik kötet. 1875.

I. Szám. Révay Péter és a szent korona (1619—1622.) 44 l. 40 kr. — II. Szám. Ifj. Bárány Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz. *Szilágyi Ferencz* lev. tagtól. 50 kr. — III. Szám. A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. *Pesty Frigyes* l. tagtól. 40 kr. — IV. Szám. Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben 1540. *Szilágyi Sándor* rendes tagtól. 30 kr. — V. Szám. Idősb. b. Wesselényi Miklós. Élet- és korrajz. Irta *Szilágyi Ferencz* l. tag. 50 kr. — VI. Szám. Házasság-tervezés Erzsébet Anglia királynője és Károly osztrák főherceg között 1559—1561. *Wertheimer Edétől*. 45 kr.

Hatodik kötet. 1877.

I. Szám. Margum és Contramargum helyfekvése. *Ortvay Tivadar* l. tagtól. 45 kr. — II. Szám. Az utolsó Arpád-házi király trónra lépte. *Nagy Iván* r. tagtól. 20 kr. — III. Szám. Emlékbeszéd nagyapjain Kovács István fölött. *Szilágyi Sándor* r. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. A permánizálás történelméből a két magyar hazában. *Szilágyi Ferencz* l. tagtól. 20 kr. — V. Szám. A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — VI. Szám. Az alsó-magyarországi bányavárosok küzdelmei a nagy-lucei Dóczyakkal. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — VII. Szám. Kritikai adalékok Margum történetéhez. *Ortvay Tivadar* l. tagtól. 30 kr. — VIII. Szám. Emlékbeszéd Czinar Mór m. akad. l. tag fölött. *Ipolyi Arnold* r. tagtól. 20 kr. — IX. Szám. Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota ezim. *Pesty Frigyes* lev. tagtól. 30 kr. — X. Szám. Carrilo Alfonz diplomatiái működése (1594—1598.) *Szilágyi Sándor* m. akad. r. tagtól. 30 kr.

Hetedik kötet. 1878.

I. Szám. Nagyvárad elvesztése 1660-ban. *Deák Farkas* l. tagtól. 20 kr. — II. Szám. Adalék a Nagy Csáky István életéből. *Deák Farkas* l. tagtól.

TANULMÁNYOK

A RÓMAIAK DACIAI ARANYBÁNYÁSZATÁRÓL.

AZ ARANYBÁNYÁSZAT

ETHNOGRAPHIAI ÉS ADMINISTRATIONALIS SZERVEZETE

DACIÁBAN.

TÉGLÁS GÁBOR

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A II. OSZTÁLY ÜLÉSÉN, 1891. JANUÁR 12-ÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1891.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Az a lázas tevékenység, melyet az utolsó pár évtized alatt hazánk űsrégészei működésök széles mezején kifejtettek, s melynek nem egy, a külföldön is elismeréssel találkozó, becses fölfedezést köszönhet irodalmunk: a bányászat őskorát se hagyva érintetlenül, úgy hogy e téren is hova-tovább mind jobban gyérülni kezdenek a korábbi idők kérdőjelei, s ma-holnap biztos áttekintést ígérhetünk az érdeklődőknek a hazai legrégebb bányászat kiterjedtsége, intézői, valamint az igazgatással és szervezettel kapcsolatos egyéb kérdések felől.

Szerencsére az erdélyi részeknek annyi század, sőt évezred folyamán sok eredménnyel és kitartással űzött aranybányászata, a hajdankor mesés gazdagsága mellett, az ősidők bányászati kezdeményezőinek némi homályos emlékezetét is fentartotta, olyannyira, hogy az Érezhegységnek kezdettől fogva központjául tekinthető *Zalatnai völgy*ből, valamint *Verespatak* és környékéről már Neugebauer, Aekner Mihály s részben Goos Károly által összegyűjtött adatokat saját legújabb keletű s legkivált a *válkői bányászat*, úgy szintén Nagy-Almás, illetőleg a Nagy-Almás és Stanizsa közé eső Dosu Nyegri, Magyarok hegye (Dealu Ungurilor), Dealu Fericeli hegyek, sőt a Fehér-Körös mellékén Körös-bánya, Ruda, Kisbánya (Boicza) bejárása, ismételt meglátogatása közben nem kis fáradsággal és áldozattal összeböngészett fölfedezésim eredményével összevetve eljutottunk odáig: hol a leletek pusztá gyűjtése és lajstromozása helyett, az egykor itt virágzott bányatelepek társadalmi, közigazgatási szervezetét szintén bevonhatjuk tanulmányunk körébe.

Így mindenekelőtt a Trajanustól annyi pénz- és véráldozattal létesített bányavállalatok érdekében foganatosított nagyszerű telepítési munkálatokat, az általa életbeléptetett igazgatási és bányaháztartási rendszert vehetjük vizsgálat alá, kutatva az ide «ex toto orbe romano» összpontosított sokféle népelem társadalmi helyzetét, vallási, művelődési állapotát és mindenekfelett származási viszonyait, úgy szintén azokat a szolgálatokat, melyekkel a bányavállalatok jövedelmezőségéhez s a római kormány latinizáló politikájához járultak. Ép oly kimerítő s habár teljesen bevégzett egészének még nem nevezhető képét nyújthatjuk az Érezhegység völgyeiben elszórt bányaművek gazdasági és administrationalis rendszerének.

Mind e kérdések fölvetése közben önkéntelenül előtérbe nyomul azonban az a kérdés is: minő jogelvek, minő nemzetgazdasági fogalmak fűződtek a bányászathoz a római birodalom különböző phasisában? s általában minő szerepet tölthetett be a bányászat a rómaiak állambáztartási és állampolitikai történetében?

Mind ezekhez képest, miután 1889. év márczius 12-én a mélyen tisztelt akadémiai szakosztály előtt felolvasott «Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról» című dolgozatom első részében a bányászat védelmi örvidekét, topographiai viszonyainak legalább a mai kutatások előhaladottságához mért vázlatát igyekeztem kifejteni: a ma bemutatandó szakasz tulajdonképeni célját a bányászat érdekében eszközölt telepítés, majd a daciai bányagazgatóságnak feliratilag megállapítható szervezete képezheti. Az eszmemenet logikai kényszerűsége hozza magával, hogy az így megjelölhető specialis feladat kedvéért, az előrebocsátottakból kitetszőleg is, mintegy előljáró fejezetül fel kelle vennem a Dacia meghódításáig érvényben állott bányászati gazdaságnak, valamint az aranybányászat pénzügyi és jogtörténelmi fejlődésének rövid alapvonalait is.

Ezekből folyólag mai felolvásásom tulajdonképen bárom fejezetre oszlik, ú. m.:

I. A római bányászat és különösebben az aranybányászat nemzetgazdasági alakulásának vázlata.

II. A daciai aranybányászat érdekében eszközölt telepítés ethnographiai viszonyai.

III. A daciai aranybányászat administratiója, tekintettel különösen a procurator aurariarum hivatali állásának más tartományokból kimutatható szervezetére és hatáskörére s a bányagazgatóság tiszti és munkás-állományára.

I. A római bányászat nemzetgazdasági fejlődésének vázlata.

A második pún háború szerencsés kimenetele Rómát a földközi tenger vidékének leggazdagabb bányatulajdonosává avatá. Az új kincsforrások a polgári erkölcsök egyszerűségének is hamar véget vetettek. Örületes fényűzés és kincsszomj fogta el Rómát, úgy hogy Sulla idejében, Rómában, 150 egyenként 100 fontos masszív vert ezüst medencze találtatott.

Cæsar atyja emlékünnepeán később a circus összes fölszerelését ezüsből készítteté s utóbb Antonius azzal szárnyalta őt túl, hogy még a circus-emelvényeket is ezüsből készítteté.

Ily módon az addig szűk keretben s jobbadán ipari czélok kedvéért folytatott hazai bányászat primitív jogelvei és kormányzata egyszerre elégtelennek bizonyult.

Az ásványanyagok és termékek kezdetben nem képeztek állami regálét, hanem a földfelület természetes tartozéka gyanánt a tulajdonost illették. S jöllehet ez a felfogás később is érvényben állott, a IV. és V. század codificatorai oly gyakorlattal állottak szemben, mely a bányaregáléval valóságban azonosnak tetszett. Ennek daczára Justinian az államjog érvényét még se terjeszté ki az ásványtermékekre, mint azt alább látni fogjuk.

Másfelől azonban a legrégibb idők óta az a sajtáságos jogszokás kapott lábra, mely tágabb értelemben akár regálénak is minősíthető: hogy t. i. a bányajogosítványok engedélyezése vagy megtagadása az államnak vala fentartva. Még Italia partjai közt mozgott az állami élet, mikor a szabad kutatást tanácsvégzésileg megtiltották.*) Az első bányászat, fenn az Alpok koszorúja alatt, a *Póba* szakadó Dora Baltea völgyén, Vercella és Ictimulon környéken állami tulajdont képezett, s úgy látszik tisztán nemzet-

*) Plinius: *Historia naturalis* III. 24; XXXVII. 77.

gazdasági tekintetek irányíták úgy a köztársasági, mint a császári kormányzatot arra, hogy a bányaipar terén monopoliumot gyakoroljon. Egyfelől az állampolgárok érdeke parancsolólag követel, hogy a leghasználtabb ásványanyagok árának túlságos felcsigázását lehetetlenítse. Másfelől a területi terjeszkedéssel felporodott finansiális terhek tették szükségessé az állampénztár e természetes jövedelemforrásainak biztosítását. Így történhetett meg, hogy alig a királyság megbukása után még a polgárság zömétől igényelt só- és cinóberkereskedés is állami monopoliummá vétetett, illetőleg censori engedélyhez kötötték úgy az árszabást, mint az előállítás jogositványt.¹⁾

De hogy mily kevésbé voltak a bányászat jogelvi alapjai a köztársasági korszakban kialakulva, azt Hispania birtokbavétele tette először legszembeütőbbé. Ott kezdetben a régi bányatulajdonosok kezén hagyták a bányászatot. Később *Cato* a legértékesebbnek ismert bányamezőket állami kezelésbe vette s nagy bérleteinek szerencsés csoportosításával napi 25,000 drachma bérjövédelmet szerzett a respUBLICÁNAK.²⁾

A római tanács időszakos kormányrendszere mellett valóban ez vala a legmegfelelőbb kezelési és értékesítési rendszer. A censor saját hivatalba-lépési idejére, márczius idusára, tűzte ki a lex censoriánál fogva az árlejtést s a kikiáltó: *præco* segítségével végezte (*locantur*) az összes államjövédelmek (*vectigal*) gyűjtőneve alá foglalt bányászat haszonbéréstését.³⁾ *Vectigalia publica fruenda locare vendereve*. Lex agr. 111-ből lin. 8-ig. A bérlők az alkalmazható munkások számához képest tették meg ajánlataikat; ⁴⁾ de minden bányánál ki vala szabva az a maximum, melyen túl menni tilos volt. A tanács tehát már ekkor alkalmazásba vette azt a sokkal később kimondott elvet: *neque sine publicano exer-*

¹⁾ Lívius II. 9. Plinius *Historia nat.* XXXIII. 118. *Codex Justinian.* IV. 61. 11. a magántermelő csak az állam részére termelhetett.

²⁾ Diodor V. 35.

³⁾ Eredetileg *vectigal* legelőbér vala: Plinius *Hist. nat.* XVIII. 3. 11. *etiamnum in tabulis censoriis pascua dicuntur omnia, ex quibus populus reditus habet, quia diu hoc solum vectigal fuerat.*

⁴⁾ *Vercella* bányáiban 5000 munkásnál többet a bérlők nem foglalkoztathattak. Az erdélyrészi bányavidéken is a munkások száma szerint szabják meg a bányák haszonbéréstését, a mint alább kifejtjük.

ceri posse et ubi publicanus esset, ibi aut jus publicum vanum, aut libertatem sociis nullam esse.

Nagyjában ez képező *Cato* föllépésétől kezdve a nemes fém-bányászat s különösen az ezüstbányászat értékesítési rendszerét, sőt egyes jövédelmező iparvállalatoknál, mint a fegyver- és posztógyártás s a felettébb keresett jeruzsálemi balsam előállításánál is czelszerűnek látta a köztársasági kormány a finansiális szempontból oly hasznosnak tapasztalt monopolium alkalmazását. Mindenesetre *Cato* érdeme, hogy a Hispaniában szerzett tapasztalatok felhasználásával legalább a vas- és ezüstbányászatának administratióját úgy tudta szervezni, hogy az állam jövédelmeinek biztosítása mellett a tartomány népe sem érezhető egészen elnyomatva magát. Erre pedig azt a magában egyszerű eljárás módolta ki: hogy a hódított tartományok ásványkincseit *államtulajdonná* minősítse ugyan, de a korábbi idők berlőit, a mennyiben azok alkalmasok valának, továbbra is szerződte.

Valószínűleg a phoeniciaiakra vezethetjük vissza a bányászat haszonbérrendszerét, a kiktől azt a görögök *) s ezektől ismét a rómaiak eltanulták. Bárhonnan származott legyen azonban ez a rendszer, valóban telje-en összefért a köztársasági kormányzattal. Az pedig határozottan nagy előny vala, hogy a hivatali apparatusnak kikerülhetetlen személyi nebezégei s az ezzel együtt járó pénzügyi terhek nem közönséges bonyodalmai kikerülhetők valának.

A köztársaság által érvényben hagyott magánbányászat azonban adómentes vala, sőt az *ager publicus*nak nyilvánított bányaművek bérlői is nemzetgazdasági tekintetkből (a bánya elszegényedése, víz alá merülés stb.) díjtalanul birtokosai lettek olykor a bérlett tárgynak vagy bányának.

A köztársaság utolsó időszakában bámulatós gyorsasággal növekedő birodalom egymásután olvasztá magába az ásványban legdúsabb tartományokat. Így Macedonia, Kis-Ázsia, Egyiptom, hogy Hispaniáról ne is szóljunk, olyan bőséget nyiták meg az ásványkincseknek, drágakő- és márványfeleségeknek, hogy az előbb na-

*) Athénben a bányák állami közvagyonot képeztek s a birtokosok a termelt ércz $\frac{1}{24}$ -ét szolgáltatták be. Böckh *Corpus Inscript. Graecarum* I. 116. Strabo III. 2. 10. Polybius XXXIV. 9.

gyon is kezdetleges elvek és szervezet szerint vezetett bányászat a kiindulási idők szűk keretében nem folytatható.

Mindenekelőtt a magánosok kezén vagy a korábbi uralkodók birtokában volt bányákat állami tulajdonnak nyilváníták s ezekhez elkobzás, vásárlás, erőszakolt örökösödés útján minél többet igyekeztek még összpontosítani, a nélkül azonban, hogy kizárólagos állami monopoliumot gyakoroltak volna. Még a császárok idejében is marad lefoglalni való bányászat.

Az Augustus császártól végrehajtott kataszteri felbecslések s ezekre alapított adóreformok épenséggel érvényre emelék — bár törvényes alap nélkül — az állam kizárólagos monopolizáló törekvéseit a bányászat körül is. A tartományok a tanács és császár közt Kr. e. 27-ben (a város építése után 727) megosztatván, az államkincstár, *ararium*, elkülönült a császári kincstártól vagyis *fiscustól*. És Mäccenas¹⁾ az Augustustól életbeléptetett s idővel mindig szaporított direct és indirect adók mellett a *fiscus* legbiztosabb jövedelmeit épen a bányászatban nevezé meg. S a nemes fémbányászatot a császári kincstár pénzverési érdekből is kénytelen vala magához ragadni, miután az arany- és ezüstpénzek veretése reá tartozott, s a tanácsnak csupán a rézpénzkibocsátás joga reserváltatott egész Aurelianus császárig,²⁾ bár időközben Nero császár átmenetileg azt is magához ragadta volt. Ebből kifolyólag sietett Tiberius császár az összes jobban mivelhető és jövedelmesnek ígérkező arany-ezüstbányákat, aranymosásokat, nemcsak Hispaniában, hol például a Marius-féle bányákat *«de iure fisci»* lefoglalá, hanem Galliában, Syriában és Görögországban olykor helyhatósági, községi és családi kiváltságok megsemmisítésével erőszakolt örökösödéssel magához ragadni. Claudius császár akkora mohósággal folytatja a bányászatot, hogy az általa 43-ban meghódított Britanniában még katonáit is kutatásokra és új

¹⁾ Cassius Dio LII. 28.

²⁾ Mommsen Geschichte des römischen Münzwesens 747. lapján.

³⁾ Tacitus Annales VI. 19. post quos S. Marius, Hispaniarum ditissimus, defertur *ararias aureariasque eius (scilicet Marii) quamquam publicarentur ubimet Tiberius reposuit. Suetonius Tiberius 49. Praeterea Galliarum et Hispaniarum Syriaeque et Graeciae principes confiscatos . . . plurimis etiam civitatibus et privatis immunitates et ius metallorum et vectigalium ademta. — De iure fisci lásd. Digesta XLIX. tit. 14.*

ércztelepek fölfedezésére kényszeríti, s a Nerótól Dalmatiában eszközölt kutatások oly szerencsés eredményre vezettek, hogy naponta 50 fontnyi aranyat mostak ki.¹⁾

S a császárok erőszakos bányászati confiscatiójára sem vala többé szükség, midőn Vespasianustól kezdve a tartományok senatusi és császári osztályozása véget ér s az *«ager publicus populi Romani»* beolvasztásával *«fundi fiscales»*, *«bona fiscalia»* czímen az összes ingatlanok kincstári tulajdonná válnak. Sőt e javak egy része a jövedelmezőbb bányákkal együtt *«patrimonium caesaris»*, *«patrimonium principis»* vagy *«patrimonium privatum»*²⁾ alakul s a *«ratio patrimonii»* számára külön hivatalnokok által administráltattak.³⁾ Az Ulpianusnál⁴⁾ és Paulusnál⁵⁾ az ilyen császári arany- és ezüstbányákban elkövetett tolvajlások ellen eredetileg már Antoninus Pius, Traján és Hadrián utóda, által kibocsátott császári hirdetményekből azt is megtudjuk, hogy *«metalla caesariana»* vagy *«metalla principis»* czímen emlegeték a jogászok a császári bányauradalmakat. És Hadriánnal absolut monarchicus szervezet veszi kezdetét, mely az államélet minden terén s így a közgazdasági terén is *Diocletianus Constantinus* államszervezetével és hivatali hierarchiájával fejeződik be, illetőleg kerekedik ki. E szervezet bányagazdasági ágát Trajanus kezdé helyes irányba fejleszteni s Hadrián juttatá teljességhez. Ők ketten mint az aranyban, rézben bővelkedő Baetica szülöttei, kiváló kormányzási képességek mellett főkép származásuknak köszönhették azt a speciális érdeklődést és szakismeretet, melyhez foghatóval a császárok egyikénél se találkozunk.

Az aranybányászat ettől fogva a császári magánjövedelmek

¹⁾ Plinius Historia naturalis XXXVIII. 21. Statius S. IV. 7; III. 3, 90; I. 2. 183.

²⁾ Digesta XVIII. 1. 72. Dig. XLIII. 8. 2. §. 4.

³⁾ Tacitus Annales IV. 6. Tiberius császárról *At frumenta et pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum societatibus equitum Romanorum agitabantur. Res suas Caesar spectatissimo cuique quibusdam ignotis et fama mandabat.*

⁴⁾ Dig. LVIII. 13. 7.

⁵⁾ Digesta LVIII. 19. 30; Paulus Sentent. V. 12. *A metalla caesariana, metalla principis megrablói súlyosabb lánccz mellett ad metallum, vagy könnyebb lánccz viselésével ad opus metalli ítéltettek.*

számlájára tartozik, olyannyira, hogy Paulusnak «ad edictum divi Severi» szóló magyarázatában a gyámoltaknak még krétatelepekre, ezüstbányákra vonatkozó öröklési joga, Ulpianusnak idevonatkozó nyilatkozata szerint, csak megengedőleges vala: «quod tamen privatis licet possidere». ¹⁾ Az aranybányászatból pedig egyáltalán ki valának akkoriban a magánszemélyek zárva. Ezt bizonyítja Gaiusnak, tehát a Hadrianus Antoninus Pius és Marcus Aurelius korszak legkitűnőbb jogtudósának «ad edictum provinciale» iratában az a passus, hol a bányaművek, sótelepek (voltaképen sóföldék) és krétatelepek tulajdonosai szintén kincstári bérlektől tekintendők. Sed et hi qui salinas et cretifodinas et metalla habent publicanorum loco sunt, ²⁾ mintha ezek is örökölhetők volnának. ³⁾

De miután Ulpianusnál a magántulajdont képező ingatlanok után névszerint és egyenkint felsorolt adótartozások közt csupán a sóterületek (helyesebben sóskutak és kivirágzások) vannak megnevezve, ellenben a bányák mellőzve vannak: ebből is láthatjuk, hogy az előbb említett *metalla* alatt a nemes fémbányászat nem értetett.

Magánosok az arany bányászatát és kutatását (aurum legere) csak nagyon későre, Dacia elvesztése után körülbelül egy század mulva, Kr. u. 365-től engedik meg s akkor is elég súlyos föltételek alatt. Így Valentinianus (Codex Theod. X. 19, 3) 365-ben engedélyez először magánosoknak aranybányászatot (auri legendi). Kezdetben 8, később 7 scripulus (Cod. X. 19, 12) aranyporban (balluca) vala egy-egy aranymosó (aurilegus) évi adója megállapítva.

A császárok a vectigalia ⁴⁾ minden nemével együttesen a bányászatot is rabszolgáik, libertusaik útján siettek értékesíteni. Csakhogy felettébb téved, a ki azt hiszi, hogy a császári procurátorok alkalmazásával a korábbi idők bérleti rendszere is véget ért. Ellenkezőleg igen késő időkig tartotta e rendszer magát, sőt

¹⁾ Dig. XXVI. 9. 3. és 4.

²⁾ Dig. XXXIX. 4. 13.

³⁾ Dig. XXVII. 9. 3. 6. Dig. VIII. 4. 13. 1.

⁴⁾ Suetonius Caesar 76. Praeterea moneta publicisque vectigalibus peculiares servos preposuit.

ha egyesek nem győzték a kívánt bérösszegeket, társaságokat is elfogadott a kincstár, mint Gaius a Dig. III. 4. 1. mondja: vectigalium publicorum sociis permissum est corpus habere vel *aurifodinarum* vel *argentifodinarum et salinarum*. ¹⁾ A mancipis salinarum és socii salarii, ²⁾ valamint a scripturarii Vespasianig szerepelnek. Hadrián például csak azt a méltánytalan eljárást szünteti meg, hogy a bérleteknél a felmondás kizárásával erőszakolhatták a bérleket «Divus enim Hadrianus in haec verba rescripsit. Valde inhumanus mos est iste, quo retinetur conductores vectigalium publicorum et agrorum si tantidem locari non possint: nam facilius inveniuntur conductores si scierint fore, ut si praetor lustro discedere voluerint non teneantur.» ³⁾ A legfőbb különbség abban nyilvánult e korszakban, hogy az illető uradalmak és bányák egy *procurator* vagy görögösen *ἐπίτροπος τῶν μεταλλῶν*, márványbányáknál procuratori állású *μεταλλοργῆς* hatósága alá helyeztettek; de annak feladata vala belátása szerint házi kezeléssel, vagy berbeadás útján kiteremteni a *fiscus*, vagy a *patrimonium Caesaris* számára a jövedelmeket. Így a császárság idejében a kezelési eljárás az uralkodó egyéni akaratahoz s a kormányférfiak belátásához kepest módosulhatott, úgy hogy törvényes szabvánnyal vagy állandó nemzetgazdasági irányelvekkel e téren nem találkozunk.

Trajanus kísérti meg először a nagy bérletek kiküszöbölését s eljárási rendszerét épen Dacia berendezése illusztrálja legértelebben. Az akkori idők legjelesebb bányászeit: a dalmata priustákat telepíti az aranyvidékre, miután a dákok sora a hosszú ön-

¹⁾ Ulpianus a Digestákban L. 16, 17. §. 1. publica vectigalia intellegere debemus, ex quibus vectigal fiscus capit: quale est vectigal portus vel venadium rerum, item salinarum et *metallorum* et picariarum.

²⁾ Rhein. Museum 1865. évf. 3. lapján Mommsen a berlini múzeumnak egy fűvegpestáján látható betűket így egészíti ki sociorum) sal(ariorum) E(lectus) scripsit); de talán inkább sociorum) sal(ariorum) e(t) scripturariorum). A legelők és salinák közös bérletét épen Daciából ismerjük. Így a Corp. Inscript. Latin. III. 1209. Apulumból (Gyulafehérvár) conduc(tor) pascui salinar(um) et commercior(um), és 1363. Miciából (Veezel) conductoris pasc(ui) et salinar(um). Ez utóbbi inkább a conductor részére fentartott legelőről (ezért pascui egyes számban) szól s nem a bérletet jellemzi.

³⁾ Dig. XLIX. c. 14. 3. 6.

védelem véres harczaiban annyira meggyérültek, hogy nem járhatott el egészen úgy, mint Augustus helytartója C. Vibius Illyricum Dalmatiában, midőn a benszülőtteket erővel rákényszeríté az aranymosásra, úgy hogy azokból később a legkeresettebb és Trajanus által felhasznált *dalmata* bányászok nőttek ki magukat.¹⁾ A császári kincstár javára lefoglalt fémhányászatnál s legkivált épen az aranybányáknál, a házi kezelés bevezetése mindenütt azzal vette kezdetét, hogy a korábbi idők bányászataiból félig szabad, félig jobbágy munkásokat alakított, vagy ha ezek megbizhatatlanoknak, elégteleneknek mutatkoztak, a dáciai eset példájára más tartományok alkalmas népelelemből egyszerűen átrendelték (adsignatus) a colonusokat. Ilyen formán a II. században a drágakő-, arany-, sőt egyes ezüst- és rézbányászat is házi kezelés és a feliratokból következtethetőleg épen a császári *patrimonium* alá jutott a legszebb márványfajokkal együtt. Így a Kr. e. 48-tól aknázni kezdett Luna (Carrara),²⁾ Athenae mellől a Hymettos-hegy,³⁾ Euboeáról a Karystos,⁴⁾ Skyros,⁵⁾ Paros,⁶⁾ Chios,⁷⁾ a kisázsiai Prokonnesos,⁸⁾ Troas,⁹⁾ Teos¹⁰⁾

¹⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 1322. T. Aelius Afer Dalmata *princeps* adsignatus ex municipio Splono.

²⁾ Bruzza L. Iserizioni dei marmi greci Annali d. Instit. 1870. évf. 106—204. lapjain adja a Róma előtt 1867. felfedezett régi márványraktár gazdag felirat- és bélyegsorozatát. Ezek közt több procurator 258—9. szám Sub cura Irenaei Aug. lib. procuratoris) Nro 1 Sub cura) C(landi?) Cerialis pr(ocuratoris) 4—5 Sub cura Minici Sancti pr(ocuratoris) Aug(usti) stb.

³⁾ Bruzza 163. lap.

⁴⁾ C. I. L. VI. 8486. Hymenaeus Caesaris n(ostri) ser(vus) Thumyrrianus a lapidinis Carystii Bruzza 140. lap. Már Kr. u. 17-ben császári procurator alatt állhatott. Mai elnevezés szerint e márvány *cipellino*.

⁵⁾ Bruzza 151.

⁶⁾ Bruzza 158; Le Bas Inscr. II. 2091. Ἐργος Καίσαρος ἐργασιατῆρος τοῦ λατομίου Ἰωσάτα.

⁷⁾ Marmor Chium vagy Lucullum Isidor Orig. 16. 5. 17. Plin. Hist. nat. 36. 50. Ma *Africanon*nak nevezik e márványt. Bruzza 143. lap.

⁸⁾ Márványa híres volt Cod. Theod. 11. 28. 9. és 11. Strabo 13. 588. l.

⁹⁾ Cod. Theod.

¹⁰⁾ C. I. L. III. 419. a — n (C. I. Gr. 3044—3129) közli az innen felmerült márvány bélyegeket. Alább közölve lesznek. Ma Scorchissar et Sigadysk.

Lydiában, Phrygiában Dokimium és Syunada,¹⁾ majd Numidiából a M. Aureliustól nyitattott *Novae lapidicinae Aurelianae*, vagy *Officina Aureliana* márványai mind adóztak a császárok pompaszeretetének és a Rómában emelt fényes paloták szépítésében lényeges részt kelle venniök. Hasonlóképen császári kezelés alatt állottak Elba,²⁾ Egyiptom (Syenénél «Ad fontem Traianum») ³⁾ gránitbányái, a Myos, Hormos és Koptos közé eső s régebben Mons porphyrites, Claudius császártól kezdve pedig Mons Claudianus⁴⁾ néven ismert porphyrtelpek; Berenike⁵⁾ smaragdja és Koptostól⁶⁾ keletre fekvő zöld márványfejtés.

De a márványbányászatnál is fölmerül ritka kivétel gyanánt egy-egy magántulajdonos. Ilyen *Herodes Atticus*, ki a császár barátságából nyeri a *Pentelikon*⁷⁾ márvány bányáját.

Íme tehát a köztársaság idejében magánosok által mívelt bányák értékesebbejit a császárok apránként különféle ezimeken erőszakos öröklés, foglalás, sőt vásárlás útján magukhoz ragadják s utóbb még a kincstár számára lefoglalt bányaműveket is s különösen az aranybányákat koronajavakká nyilvánítva, saját magánkincstárjuk jövedelemforrásaivá avatják.

Hispania szegényesen fizető ezüstbányáit az első században magánosok kezén látjuk; de az aranybányák, a Tagus (Tajo)

¹⁾ C. I. L. III. 356—358. Bruzza. 155. lap Pavonazettonak nevezett márvány már 179-ben használtatott Rómában és 411—16 közt is mivel-tetett e bánya. Cod. Theod. 11. 28. 9. és 11.

²⁾ Bruzza. 169. lap.

³⁾ Letronne, Recueil des Inscriptions de l'Egypte II. 446.

⁴⁾ C. I. L. III. 24—26. Plinius Hist. natur. 36. 57 szerint Claudius-tól kezdve urnákat, kádákat, sarcophagokat metszettek e porphyrból. A III. században szobrokat is faragtak abból. Letronne, Recueil 142. Claudius-tól kapta nevét. Aristid II. 349. lapján ἡ περιβόητος λίθοτομία ἡ πορφυρίτις.

⁵⁾ Letronne 453. Erre vonatkozik C. I. LIII. 32. L. Junius Calvinus praefectus montis Berenic. — anno IV. imperatoris n(ostri) Vespasiani Augusti) C. I. L. X. 1120 = Orelli 3380. L. Pinario Natta praefecto Berenicidis, Orelli 3881. M. Artorius — praef. montis Berenicidis, C. I. LIX. 3083. D. Severio praefecto praesidiorum et montis Berenicis.

⁶⁾ Letronne, Recueil II. 424.

⁷⁾ Pausanias 1, 19, 7; 6, 21, 2; 10, 32, 1. Philostratus V. Soph. 2, 1, 10. Visconti Inscr. Treop. 8. Bruzza 164. lap.

aranyos homokja és aranymosásra alkalmas diluviális területek már akkor is a császárnak jövedelmeztek. Így a Dalmatiában ¹⁾ Nero katonáitól fölfedezett aranymosások; Pannonia Dalmatia ²⁾ ezüstabányászatának emlékezetét egyebek mellett Claudius Xenophon proe(ura)tor argentariorum Pannoniarum et Dalmatiarum is (C. I. L. III. 6575) fenntartotta. A Britanniában előforduló ólom, ónlemezek, rögök és ezüsttáblák bélyegei igazolják, mennyire helyesen ítélte Tacitus, midőn a győzelem béréül jelölé meg e tartományt. ³⁾ Moesia és Dardania aranybányászata, valamint Thracia aranymosásai nemesak a Hebrus (Maricza) fővényéből, a Trajánus és Hadriánus ⁴⁾ verette bányaermeken, hanem *Kanitz* ⁵⁾ utazótól a Kopavnik tető alján *Brjelje* mellett tényleg megtalált s a Maricza vidékein is kimutatható miveleti nyomokból világosan kiderül. A Padus (Po) menti és Aquileja környéki aranymosások ⁶⁾ annyira közel feküdtek az imperium fővárosához, hogy szinte felesleges is külön megemlítenünk.

Dácia aranyáról alább részletesen szólni szándékozván, arra kell reflectálnunk még, hogy egyéb ásványkincsek se kerültek el a római építkezések fényűző pompája és a végtelenül felsokasodott udvartartás kiadásai által szerfelett igénybe vett császári kincstár intézőinek érdeklődését.

Britannia ólomérczeiről már volt és lesz még bővebben szó. Noricumnak a költöktől is váltig magasztalt vasát Kr. u. 16-ban

¹⁾ Argenti fodinae magánosoknál Digest. 27, 9, 3. §. 6. Plut. Crass. 2. Diodor 5, 36. Strabo 3, 2, 10, 148. lapján Hispaniára vonatkozólag τα δε χρυσία δημοσιεύεται τα πλέον. Plinius Hist. nat. 33, 21 az aranybányászatról, aranymosásról kimerítően szól. A *Marius*-féle rész mag aranybányákról Tacit. Ann. 6, 19. Hispania magán aranybányászata C. I. L. II. 3280 s egy ólomdarabon T. XXV. és M(etalla) LV...

²⁾ Plin. Historia natur. 33, 67. Stat. Silv. 4, 7; 13—16; 3, 3, 90; 1, 2, 154. C. I. L. III. 1997 Thaumasto Aug. commentarie(n)s(i) ariarum Delmatarum. Bányászóermekről később lesz szó.

³⁾ Tacitus Agricola C. 12 fert Britannia aurum et argentum et alia metalla pretium victoriae.

⁴⁾ Echhel Doctrina nummorum veter. VI. 446.

⁵⁾ Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften. Wien, XXXI. 139. lapján.

⁶⁾ Strabo 4, 6, 12, 208. lapján αλλα τον επαντα τα χρυσια υπο Προμαχου εστι.

Drusus Augustus fogadott fia szerzi meg. Egy évtizeddel később Strabo lelkesen mondja: Nunc omnia ista auri metalla Romani possident. S hogy milyen véleménynyel voltak a rómaiak e vasról, Ovidiusból tudjuk. Durior et ferro quod Noricus excoquit ignis. ¹⁾ A procuratur ferrariarum ²⁾ Klagenfurt mellett Virunumban vagy épen a bányák színhelyén, Hüttenberg közeleiben, székelte; míg a conductor ferrariarum ³⁾ Noricarium a helyszínről és Aquileiából ismeretesek. Verona, Mantua, Cremona, Concordia és Ticinon fegyvertárai mind ezt a vasat használták s a meghódítás előtt a tauriskoktól és noricumiktól már javában vásárolták. Pannonia, ⁴⁾ Gallia lugdunensis ⁵⁾ vasa, Lusitania, ⁶⁾ Baetica ⁷⁾ Cyprus ⁸⁾ reze, Sicilia kéntelepei lassankint szintén császári tulajdonba mentek át.

De a birodalom éjszaki határain állandóvá fajult harczi nyugtalanság, a népvándorlás viharának feltartóztatlan és hova-tovább erősödő előfuvalmai a nagy gonddal összeszerzett tartományokkal együtt a III. század közepén legjövédelmesebb bányákat is veszendőbe ejtik. Mindjárt első és legérzékenyebb vesztesége a császári kincstárnak az ezüst-aranydús Dácia elszakadása. A nemes fémállomány megcsappanásának egyik eclatans bizonyítékául tekinthetjük a III. század érmeinek fémtartalmában észlelhető rosszabbodást s a IV. században kikerülhetetlenné vált

¹⁾ Ovidius Metamorphosis 64. 17.

²⁾ C. I. L. III. 4809. (Vercinum). 5086 Norica: A METALL. NOR. érmeken is olvasható.

³⁾ C. I. L. III. 4788, 4809, 5036.

⁴⁾ C. I. L. III. 3953. Procurator Augusti praepos splendidissim. vect(igalis) ferr(ariarum) Sisciában székelte. Arcarius stationis Siscianae szintén ismeretes e felirathból. Metallum Ulpianum Pann. neveztek.

⁵⁾ Procurator ferrariarum Lugdunumban (Lyon) székelte. Egy conductor ferrariarum ripe dextrae Heuren 7253. szintén ismeretes. Ezekről részletesebben a tisztí szervezetnél.

⁶⁾ A lex vipascensisből ismeretes Vipasea is ide tartozott.

⁷⁾ A Mons Marianus reze a Sierra Morenában leghíresebb C. I. L. II. 1173. és 936. Abban a procurator montis Mariani, ebben a fodina arariae procuratoris Rio Tinto mellett.

⁸⁾ Augustus a nyereség feléért Indei Herodesnek adta hasznosbérbe. Majd προμαχου των μεταλλων επιτροπος καισαρος igazgatta Galen. Vol. XIV. 7. lap.

pénzverési reformokat. Akkoriban a birodalom nyugati felében az egyetlen Sardinia kivételével, alig fizette ki magát egyebütt a nemes fémbányászat, s miután Hispania aranymezőit, ezüsttelereit is kimeríté a bányabérrendszer kapzsisága, a császári kormány figyelmét kizárólag a keleti tartományokra vala kénytelen irányítani, úgy hogy Constantinustól kezdve az összes bányarendszabályok kizárólag ide vonatkoznak. *Moesiában* s a Pongæus hegységben elhagyott thrák bányavidékeken vala kénytelen a császárság magát kárpótolni s a tervszerű vezetés a *«Comes metallorum per Illyricum»* kezeibe jut, hova egyúttal az összes keleti bányászat is tartozott. Hasonló rendeltetésű hivatallal nyugaton sehol sem találkozunk.¹⁾

Ugyanekkor szigorú rendszabályok alkalmazásával próbálják biztosítani az annyira nélkülözhetetlen munkáskezeket s még az önkéntes kivándorlókat is üldözendő szökevényeknek²⁾ nyilvánítták.

Ép oly dracói szigorral szoritják a veszélyeztetett tartományok procuratorait a helytmaradásra, még ellenséges betörések után is előbbi helyökre kényszerítven őket vissza. *Cum procuratores metallorum intra Macedoniam, Daciam mediterraneam, Mœsiam seu Dardaneam soliti ex curialibus ordinari, per quos solemnis profligatur ex actio, simulato hostili meta, huic se necessitati subtraxerint ad implendum munus retrahuntur; nulli deinceps licentia laxetur prius indebitus explere dignitates quam, subeundam procuracionem fideli solirtique devotione compleverint.* (Cod. r. l. XI. 6. 4.)

S hogy a meglankadt s az állam kizárólagos bányatermelése által háttérbe szoritott magánvállalkozási szellemet is új életre kelthessék: 365-ben Valentinianus és Valens bányakutatási és bányanyitási hirdetményvel próbálják alattvalóikat a lappangó ércztelek feltárására buzdítani. Az arany elővásárlási jogát azonban a császári kincstár e hirdetményben is magának reserválja.³⁾

¹⁾ Notitia dignitatum e XII. (Böckhing 1839—50). Voltaképen 400-ban állították össze e hivatali szervezetet, de annak alapja és alkotóelemei régiebb idők gyakorlatára vezethetők vissza.

²⁾ Codex Theod. X. 19. 5. 6.

³⁾ Codex r. l. IX. l. *Perpensa deliberatione duximus sancendum*

Valentinianus és Theodosius a pontusmelléki és ázsiai (Paktolos folyó) aranymosásokat ekkor nyitják meg magánosok előtt, előbb nyolcz, utóbb hét scrupel aranyporban szabván meg az évi bányabért.¹⁾

És mind ezen erőfeszítések daczára az aranyszükségletet annyira nem képesek fedezni, hogy Gratianus, Valentinianus és Theodosius császárok kénytelenek valának az aranykiviteli tilalmat életbeléptetni, minek következtében a barbaroknak nemcsak eladni vala tilos, halálos büntetés terhe alatt, az aranyat, de egyúttal a birodalom alattvalói fel valának hiva arra is, hogy még csalárd úton (subtili ingenio), ravaszsággal is megszerezzék azok aranytermeléseit.²⁾ Csakhogy a nyugati birodalom nemsokára barbarok kezére jut s a császároknak kétszeres erélylyel kell a megmaradt keleti tartományok bányászatát gyümölcsöztetni. Ekkor a magánvállalkozás élesztése kedvéért tett engedmények közt jut törvényerőre legalább a kő- és márványtelepeket illetőleg az a jogelv is, hogy a földtulajdonos ellenzése daczára az ásványkincsek, illetőleg az itt név szerint említett márványtelepek, lefoglalhatók és bányászhatók,³⁾ azonban a felületi tulajdonosnak a bányász kártérítéssel tartozik.⁴⁾

És ily módon Illyrium, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Mœsia területén a vállalkozási kedv annyira fokozódott, hogy ez által a kincstár is több jövedelmet nyert e tartományok bányaiparából, mint a nyugati birodalomnak a bányauzem jövője és állandósága iránt érdektelen s a pillanatnyi előnyök lehető legnagyobb kihasználására ráutalt kapzsi bérlők által sanyargatott nyugati tartományokban azelőtt.⁵⁾

ut quicumque metallorum exercicium velit affluere, is labore proprio et sibi et rei publice commoda comparet. Itaque si quis sponte conduxerit eos laudabilitas tua, octonos scrupulos in balluca que græce χρυσάριος apellatur, eoget exsolvere, quidquid autem amplius colligere potuerint fisco potissimum distrahant, a quo competentia ex largitionibus nostris prætia suscipiant.

¹⁾ Cod. Theod. X. 19. 10. 11. Cod. r. l. XI. 6. 3.

²⁾ Cod. r. l. IV. 42. 3. Már Cicero tervezett egy hasonló rendszabályt pr. Flacc. 23.

³⁾ Cod. Theod. X. 19. 10. 11. fel van véve. Cod. r. l. XI. 6. 3.

⁴⁾ Dig. XVIII. 1. 77. XX. 4. 21; XXIII. 5. 18. köfőjtésre vonatkozólag.

⁵⁾ Die Bergwerke im römischen Staatshaushalte. Dr. Julius Bin-

Ime tehát a római császárság bányagazdászatának történetében önként kidomboruló irány- és rendszerváltozások rövid vázlata. Kezdetül a magánbányászat és kincstári bányászat jelentkezik párhuzamosan egymás mellett. A második periódusban azonban a bányatermékek a *fiscus* és császári *patrimonium* tulajdonát képezik a magántulajdonjog teljes confiscálásával.

Az első korszak magánbányászatát e czímen adóval nem illették, mert az illető bányamivelők ipar- vagy kereskedelmi adó gyanánt *aurum lustrale*, *oblatio auri-argentine*, *pensio auraria* stb. gyanánt az ingatlanok vagy ingóságok főrovatánál teljesíték állami tartozásukat.

Az Augustus adó- és pénzügyi reformterveit kiváló ügyességgel exequáló császári utód, Tiberius, a magánbányászat teljes megszüntetését oly erélyvel eszközölte, hogy csakhamar a császári kincstár kezébe összpontosúl az összes bányászat s annak java része, tekintet nélkül a tartományok *senatusi*, vagy császári jellegére, részint az állampénztár (*fiscus*), részint a *patrimonium caesaris* gyarapítására szolgál, s *procuratorok*, *ἐπιτροπος τῶν μεταλλῶν* vagy márványbányáknál *μεταλλοργης* vezetése alá helyeztetik a bányák vezetése. A *procuratorok* hatáskörébe esett a bányászatnak egyesek vagy társulatok (*societas*, *corpus*) részére való haszonbéresítése vagy közvetlen igazgatása. Az utóbbi igazgatási rendszer Trajánál veszi voltaképen kezdetét és a IV. századig tetőpontjára emelkedik, a mikor is Valentinianus és Valens 365-ki rendeletekkel a magánbányászat sorompóit ismét fel kezdik szabadítani. Valentinianus és Valens 382-ki hirdetményében a tulajdonos állam és bányász viszonyát is szabályozzák, megállapítván, hogy kőbányáknál a jövedelemből $\frac{1}{10}$ a kincstárt, $\frac{1}{10}$ a földtulajdonosát illeti. Ezzel meg volt oldva az ingatlantól elkülönített bányaadó kérdése, mert ha a bányaterület kincstári tulajdonát képezett, két czímen adóztak arról s a kincstárt $\frac{2}{10}$ -nyi tiszta jövedelem illeté. Ez pedig a Hyginus ¹⁾ szerint $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{7}$ közt ingadozó földadónál nagyobb vala. Hasonló módon szabályozzák Valentinianus és Theodosius a fenn említett s 392-ben kelt rendelettel

der Jahresbericht der Staats-Oberrealschule in Laibach 1880. és 1881. évfolyam.

¹⁾ Hyginus de limitib. const. 198. lap.

Pontus és Asia dioecesisében az aranymosást, fejenként hét scrupel arany szem szolgáltatásában szabva meg az évi bért.¹⁾

Mind ezen intézkedéseknek csak úgy van kellő értelmök, ha az államot az összes bányatermékek kizárólagos urául képzeljük. Igaz, hogy egyes községek bányászatát ekkor is a *ius italicum* lett volna hivatva védelmezni, de mit használt ez nekik, mikor még Itália ²⁾ területén is el vala tiltva a magánbányászat, s künn a provinciákban, Gaius tanúsága szerint, a bányabirtokosokkal a kincstár született bányabérlelő gyanánt bántak! S ez hogy is lehetett volna másképp, mikor a császárság adórendszere sehol sem egyesíti a bányaműveket a terület tulajdonjogával, hanem a kincstár saját külön jövedelmei és tulajdonai közé számítja.³⁾

Ime tehát sem a köztársaság, sem a császárság nem ismerte az ásványtermékek regaletermészetét, de oly széleskörű monopoliumot gyakorolt mindjárt kezdetől fogva a kincstár, mely alig különbözött joghatályában az állam kizárólagos bányajogossultságától.

Midőnantán Justinianus a *«ius quiritium»* ⁴⁾ megszüntetésével az állam legfőbb tulajdonjogát az ingatlanokról feloldozá, a földtulajdonos ismét korlátlan urává vált a földszinén fölül és alul eső területének járulékaival, terményeivel egyaránt, vagyis az állami monopolium korlátozó lánczainak széthullásával ismét érvényre emelkedett az erőszakkal elfojtott természeti jog uralma. Azonban a nyugati góthoknál és frankoknál a jogelvek eme ki-jegecedése már későre érkezett, mert ott a római mintára megkezdett bányagazdászat továbbra is a Justinianus előtti csapáson haladva, a XII. században tényleg megteremté a bányaregalét, jóllehet azt a szigorú értelemben vett római államjog nem ismerte soha.

¹⁾ Cod. Theod. X. 19, 12; Cod. r. l. XI. 6. 5.

²⁾ Plin. Hist. natur. XXXIII. 78. az Aquileia közelében folytatott aranymosás mindjárt eleinte állami tulajdonba vétetett.

³⁾ Ulpian Dig. L. 16, 17. Publica vectigalia intelligere debemus ex quibus vectigal fiscus capit, quale est vectigal portus, venalium rerum, salinarum, metallorum et picariarum.

⁴⁾ Cod. r. l. VII. 25.

II. A daciai aranybányászat érdekében eszközölt telepítés ethnographiai viszonyai.

Értekezésem bevezető fejezetében szerencsés valék kimutatni, hogy sem a bányagazgatás rendszerében, sem az ásványtermékek jogi természetét illetőleg, egészen a Diocletian-Constantin-féle közigazgatási szervezethez, határozott megállapodás nem mutatkozott. Trajanus idejében a bányabérrendszer gazdasági hátrányai annyira érezhetőek valának, hogy a kimerült, vagy kimerülőben állott bányák egész sorozata éreztetni kezdé a rendszerváltoztatás halaszthatatlanságát. A magasabb kormánykörök azonban a bányászatnak inkább jövedelmezősége iránt bírtak érzékkel; ellenben a telérfeltárások biztosításáról s a tartós bányauzem érdekében mellőzhetetlen egyéb áldozatokról és észszerű administratív intézkedésekről sejtelemmel se igen bírtak.

Épen kellő időben következtek tehát Trajan és utóda Hadrian. Mind a ketten hispaniai származásukkal örökölték a bányászat előszeretétét és szakbeli ismeretét is. Trajan különösen itt is fényes tanujelét szolgáltatá alkotási képességének és kiváló kormányzási talentumának. Nemesak Daciában, de az ásványtermékekkel megáldott többi tartományokban is megérzik rendező kezének nyoma. Gondosságának hasznát látták a noricum-i vasbányászat,¹⁾ Pannonia vasművei és nemes fémbányászata,²⁾ Dalmatia Illyricumnak Nerótól fölfedezett, de utóbb oktalan gazdálkodás miatt pusztulásnak indult aranymezői.³⁾

Daciában azonban az üzemtervek megállapítását s az igaz-

¹⁾ Eckhel *Doctrina nummorum* VI. köt. 447. MET NOR veretű érmeket sorol fel Trajanus és Hadrianus idejéből. C. I. L. III. 4788. 4809. 5039. Orelli 2341.

²⁾ Eckhel a. o. 446. MET PANN. veretű érmek.

³⁾ Eckhel *Doctrina nummorum* VI. 445. MET(illum) DEL(maticum) Corp. I. Latin. III. 1997. Salinából Thaumasto Aug. commentarién(n)si aurariarum Delmatarum Felicissimus dispensator. Vesd össze Plin. Hist. nat. III. 20. XXXVIII. 21. Florus IV. 22. Statius Silv. 4. 7. ad Maximum Junium v. 13. ff. quando te dulci Latio remittent || Delmate montes ubi Dixe viso || pallido fossor redit erutoque || concolor auro. Már Caryophilus (De fodinis antiquis 55. l.) procurator aurariarumnak jelölte meg. Korábban Praefectus alic tisztelet viselt Keleten.

gatás célirányos szervezését a munkás elemek előteremtésének nem kiesinyelhető feladatai előzték meg, mert úgyszólván egészen azon fordult meg a nagy áldozatok árán kivívott tartomány jövedelmezősége: vajjon az ott részben már előzetesen feltárt és zsákmányolt, részben jövőbeli feltárást és kihasználást igénylő ásványkincsek intenzív kiaknázásához megtalálják-e a munka erkölcsi és anyagi sikereitől egyaránt lelkesített elemeket. A mily veszéyesnek mutatkozott e sokat ígérő tartomány bányászatát a saját önző érdekeik szűk mesgyején túl ritkán tekintő bérlők önkényére bízni: ép oly kevéssé lehetett ajánlatos pusztán hatalmi szóval összetereit rabszolgákkal kezdeni a rég sovárgott aranyhegyek kiaknázásához.

Mind ezen tekintetek fontos társadalmi és administrationalis javításokat eredményezének. A legtermészetesebb munkás-elemül vehető s e munkában százados gyakorlattal rendelkező dákokra egyelőre, legalább teljesen és kizárólag, számítani nem lehetett, hisz a dákok vagy elvérzettek a hosszú önvédelem harczaiban, vagy követték a kivándorlók példáját. Ha nem vesszük is szó szerint Eutropiusnak (VIII. 5.) azt a passusát: hogy Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello viris erat exhausta, s ha mindjárt osztozunk is abban a valószínű föltevésben, hogy hegyeink vadonjaiban s épen az Érezhegységet övező mészlánczolat szirtjei közt nem egy dák menekült leste a remélt felszabadulás kikerülhetetlennek hitt idejét: annyi kétségtelenül bizonyosra vehető, hogy e gyér maradványokkal a roppant munkaerőt igénylő terjedelmes aranybányák értékesítésére gondolni sem lehetett. Britanniában, Macedoniában, Thraciában, Moesiában, valamint az Alpok alatt minden megszakítás nélkül folyhatott az occupatio befejezése után a bányászat, mert a földnépét egyszerűen berendelték a bányákhoz. És egyes országokban annyival könnyebben ment ez az eljárás, mert pl. Thraciában a bessusok és thrákok,¹⁾ Pannoniában a pannoniak, Hispaniában a galaciaiak,²⁾ az Alpok lábánál a salas-

¹⁾ Xenophon szerint Nikias bányagazgatója, Sorias, thraciai vala s egy talentum évi fizetést húzott. (263. lap.)

²⁾ Paetatus Panegiris Theodosii 28. Parum ille pretiosum putabat

sok,¹⁾ Noricumban a tauriskok egyúttal mind jóhírű, kipróbált bányászok is valának. De mindannyinál kitünőbbnek ismerték a *dalmata pirustákat*.

Traján tehát teljesen czeltudatosan járt el, midőn korának legügyesebb s legjobbhírű bányászaival sietett az Érczhegység környékét benépesíteni. Az adriai tenger hosszában elterülő dalmát partokon a *dalmaták* s lejjebb a mai Albánia tájékán Epirusig a *pirusták* már otthonukban kitüntették bányászati avatottságukat. A délre hajló részeket a görög befolyás hódítá először magához. Apollonia (ma Valona, Avola), fentebb Dyrrachium (ma Divarro) megannyi görög telepítés vala, s ezek hatását Daciában a Kr. e. III. századtól nagy tömegben forgalomba hozott pénznemek hegyeink közt is észrevehetővé tevék. Az éjszaki tájak azonban mindjárt kezdetben az itáliai civilizatio hő kisugárzásában fejlődtek. Miután Augustus önkormányzati kedvezménye a dalmát pártok ellátinosodásának gyors lefolyást biztosított: lassanként a délibb szárnyról is háttérbe szorult a hellenismus. Ennek következtében Dacia beolvasztásának politikai czélzataira is legalkalmasabbnak ez a physikailag jól megtermett, erőteljes, munkabíró népelem mutatkozott. A Kr. u. 105-ben másodszer és egyelőre végleg meghódított Dacia aranyvidékére tehát, a barezi zaj elmúltával, a császári ügynököktől összetoborzott *dalmata pirusták* karavánjait hamarosan mozgósítani kezdik.

Eredeti népeleti és származási eltéréseiket Dacia betelepítésének intézői se téveszték szem elől. Így az Érczhegység zömére nyíló s épen a bányakormányzat székhelyéül választott Ompoly völgyét, Zalatnánál (Ampelum) túlnyomólag Dalmatia küldötteivel népesítik be. T. Aurelius Afer *Dalmata princeps* adsignatus et *municipio* Splono síremlékét Zalatnán a Lukács Mihályfele ház pinczebejárójánál maig szemlélhetjük. Még lovasított képe is meg van örökítve.²⁾ Így tehát a mai Salona vidékéről

aurum, quod de montium venis aut fluminum glaccis quaesitor Bessus (trak) aut scrutator Callaceno ernisset.

¹⁾ Strabo III. 175., IV. 205., V. 268. Florus epít. IV. 12. Vibius efferum genus terras fodere coegit, aurumque venis purgare.

²⁾ C. I. L. III. 1322. Ez érdekes feliratot Lukács Mihály zalatnai lakos pinczebejárójánál beflazva találtam. Főül T. A. Afer lovas alakja is jól kivehető.

érkezett az a sok dalmata, kik egész külön decurio által kormányozott negyedét képezték Ampelumban.¹⁾ A Daciában említésbe jövő *municipium Splonistarum*, vagy *respublica Splonistarum* létezését a helyszínén előforduló feliratokból is olvassuk. Így a Corpus Inscript. Latinarum III. köt. 2016 a Curator rei publicae Sploni(s)tarum mutatja be, és Studnitzka Dalmatiában tett utazásáról referálva quaestor municipii Splonistarum emlékezetét örökíté meg Archæol.-epigr. Mittheilungen IX. évf. 15. lapján. A *dalmaták* egyébiránt sokkal kisebb számban Verespatakon²⁾ és különösen Apulumban, melynek aggerébe esett a bányavidék, szintén kimutathatók. Apulumban egy *jaderei*,³⁾ két *aequumi*⁴⁾ *dalmatával* találkozunk. Ugyanott Marius Cerdo,⁵⁾ Crescentius Plator,⁶⁾ Verzovia Saturnina⁷⁾ (kinek fia már lovag), úgyszintén Mammulo Ulpius Clonus s az ifjabb Mammulo szerepelnek.⁸⁾

A *dalmaták* e képviselői azonban Ampelumon, vagyis a bányahatósági központon kívül nagyon is szórványos népeleti jelenségek még a bányavidéken és közvetlen környékén is, s a római kormányzat politikájához tartozott, úgy látszik, az egyféle népelemek elkülönítése. Így Verespatakon, az akkori Alburnus maiorban oly túlsúlyra juttaták a *pirustákat*, hogy a VIII. számú viasztábla Kr. u. 159. májusban vicus Pirustarum melléknóvvell jelölheti még Alburnus maior. (Alburnus maior vel vicus Pirustarum.) Sőt Alburnus maior környékének is a *pirusták* adhatják meg a valódi népeleti jelleget, miután egy idáig helyrajzilag meg nem állapított, de eddigi nyomozásaim alapján Offenbánya, Korábia (Vulkó) tájára helyezhető bányaközség lakói Alburnus

¹⁾ C. I. L. III. 1323. M. Opellius Adiutor II. vir col(onia) Dac(iae) decurio colonie Delmatiae.

²⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III. 1262. A Verespatakon általam feltalált sírkő Aequumból származott egyént örökölt meg.

³⁾ Corp. Ins. Latin. III. 1200.

⁴⁾ Corp. Ins. Latin. Apulumban, Gyulafehérváron két *aequumi* egyén ú. m. 1108. sz. Aurelius Bassinus decurio colonie Aequensio és 1223. sz. egy más *aequumi* egyén síremléke.

⁵⁾ C. I. L. III. 1077.

⁶⁾ C. I. L. III. 1162.

⁷⁾ C. I. L. III. 1277.

⁸⁾ Carl Goos Archæologische Analecten. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XII. köt. 169. lapján 5. sz.

maiorban kötött szerződéseken pirustákként különböztetik meg magokat. Így Dasius Verzo fia és pirusta ex Kavieretio Kr. u. 161. február 6-án adóslevelet állít ki.¹⁾

A Verespatakon 1854-ben az Ohába Szt. Simon bányában, illetőleg ennek *Szt. László* nevű tárnájában, és 1855-ben a Katalin-tárnában fölfedezett s az egykori tulajdonosok által valamely ellenséges betörés idején elfalazott viasztáblák személyneveiből egész lajstromát állíthatjuk össze az itt és a közelben telepített thrak-illyr²⁾ lakosságnak. Aelius Plator (I tanú), Audueia Batonis (II, VIII), Anduenna Batonis III, Annesis Auduocnes VI tanúja, Apalaustus VII, Bato Annaei VIII és XX tanú, Bato Liani XIV, Bato Pr. . . vi Toves V tanú, Bradua Beusantis XIV, Cassius Palumbus XIII, Cerdo II, Dasas Lori XX tanú, Dasius Breucus = Dassius Breuci VII, Dasius Verxonis VI szöveg és tanú és XVII, Epicadus II szövegben és tanúként, Aepicadus XX tanu, Geldo I tanú, Liccaius Epicadi Marciniusus VI tanu, Lossa XIII, Masurius Messi VI tanú, Maximus Batonis VI, Mico v. Epicadus VI, Nico v. Valerius I, Planius Verzonis Selaies VI tanú, . . . Plarentis XIV, Plator Acceptianus VIII, Plator Carpi VIII tanú, September Platoris I tanú, Titus Beusantis qui et Bradua X tanú, XI Toves v. Bato, Valerius Niconis I, Verzo Beusantis XVII.³⁾

Ide járulnak az általam gyűjtött s legutóbb a Felső Ferdinánd bánya torkolatánál talált feliratokról olvasható Vezo Publius Antoninus,⁴⁾ Aelius Blibeus Plato,⁵⁾ Julius Marcus Piaiuslinus Antoninus,⁶⁾ Rufistinus, Libanostius,⁷⁾ melyek erőltetett

¹⁾ Corpus I. Latin. III. köt. XVII. sz. viasztábla.

²⁾ Livius 45, 26 trustanak hívja őket; Caesar de bello gallico 5, 1. Strabo 7, 5, 3. 314. Vollei 2: 115. Ptolemens 2, 16, 8 foglalkozik a pirustákkal.

³⁾ Corpus Inscription. Latin. III. köt. 2. rész. 960. lap. Nomina reperta in tabulis ceratis.

⁴⁾ Téglás G. Ujabb feliratok az erdélyi aranyvidékről. Az erdélyi múzeum-egylet böleselet-, nyelv- és történelemtudományi szakosztályának kiadványai. 1888. évf. 3. sz.

⁵⁾ U. o. 5. sz.

⁶⁾ U. o. 6. sz.

⁷⁾ U. o. 7. sz.

latinossítatásuk daczúra épen kemény hangzásukkal idegen származásukat azonnal elárulják.

E pirusta telepésekre vezethető vissza a Verespatakon általam feltűnő gyakorisággal constatált *Silvanus* és *Pán* áldozat is. Studnitzka Ferencz, ki 1883-ban a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat vendégeként velem és Király Pállal a daciai emlékek helyszíni szemlájére is időt szakított, utóbb Dalmatiában folytatott utazásai közben épen Salona vidékéről jelezte nekem a *Pán* és *Silvanus* emlékeket, melyeknek a bécsi archaeologisch-epigraphische Mittheilungok-ban rajzát is közzé tette.

A két vidék configurációjában kimutatható hasonlóság: a foglalkozás azonossága, úgy látszik, a pirusta jövevények gyors meghonosodását elősegítte. Nem esoda, ha származási otthonuk eszmekörét, vallási sajátosságait is áthozták magokkal s számuk túlsúlyánál fogva a köréjük vegyített idegen származású családokat is assimilálni tudták. Ily módon ivadékaik se térhettek el oly könnyen az ősi hagyományoktól, s itt, hol a bányászat közvetlen szolgálatára hivatott emberekön iparos és kereskedő családokon kívül mások ritkán fordultak meg s a nagy országutak élénksége se érvényesíthetvé hatását: vajmi könnyű vala egy kis ethnographiai oasisként eltölteniök azt a másfél száz évet, a mennyire a római uralom terjed.

Azonban a pirusta-dalmata telepéseknek Dacia többi, a bányászatra alkalmatlan s inkább földművelésre, baromtenyésztésre utalt területein nyomát sem találjuk. Nyilvánvaló tehát, hogy a hegyzugaihoz kapcsolt, a tartomány többi népelemével helytüléssel járó foglalkozása miatt alig érintkező népelem, már helyzeténél fogva sem gyakorolhatott irányadó befolyást Dacia társadalmi és culturalis életére.

Ha tehát állana is, a mit Hunfalvy Pál¹⁾ nyomós érvei a Réthy Lászlónak²⁾ az oláhok nyelvkerdesét annyira előbbrevívő jeles munkája után az oláhság ősiségének két első rangú vita-

¹⁾ Hunfalvy: Die Rumänen und ihre Ansprüche. Ujabban e tanulmány megjelenése alatt a Századok 1890. évf. foglalta össze kutatásai eredményét.

²⁾ Réthy László: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Budapest, 1884. II. kiadásban is megjelent.

tója: az épen imént elhalálozott Miklosich és a jelenleg Prágában tanárkodó Jung visszavonulása után, a nemzetiségi sajtó matadorainak s egy pár másodrendű ügyvivőjöknek hangos tiltakozása daczára komolyan alig fog már valaki vitatni, hogy az erdélyrészi oláhok Trajanus telepeseinek közvetetlen ivadéakai volnának; még akkor is képtelenség volna ezen a tartomány egyetemes népességéhez viszonyítva oly elenyésző csekély arányban itt létezett, kulturális hangadásra elégtelen népelemnek tulajdonítani pl. az oláh nyelv albán nyelvi származékait, melyeknek keletkezését Tomaschek¹⁾ 1872-beli föltevésai ellenében Réthy L. ép oly szépen, mint meggyőzően igazolta. Igaz ugyan, hogy felirataink tanúsága iránt a pírusták is idegen szokásaik és kulturájok daczára, nyilvános szerepléseikben a latin nyelvet használták s nevöket latinosított formákban hagyták ránk. De ez a hivatalos ténykedésre alkalmazott kényszer következményénél egyébnek nem tekinthető, s mint látni fogjuk, a faji különállást a közokiratok hivatalos nyelve másoknál se változtatta meg.

Bányavidékünk e két hangadó s a bányászat gyakorlati feladatainál épen előljáró népelemen kívül, sokféle idegen lakosság igyekezett itt megelhetési forrásokat találni. Annál feltűnőbb, hogy épen a szlávtság, mely folyó- és helynevekben Trajanus foglalási hadjáratai alatt életjelt adott magáról, melynek tömeges létezését a Tsierna Berzavia nevek egész határozottsággal elárulják,²⁾ oly hamar belevegyül Dacia új népességébe. Bányavidékünkéről és az épen Zalatnából ismeretes *Juni Nedym* kivételével, alig vagyunk képesek tiszta szláv hangzású második nevet kiböngészni.³⁾ Annál tömegesebben sereglettek ide, a kik akkoriban a kereskedelmi üzletek irányítói valának.

És kikre nézve gyakorolhatának nagyobb vonzóerőt a daciai aranyhegyek alján kínálkozó jövedelmes üzletek, ha nem a görögökre és a semita népekre? A császári kormány ép oly előzékenységgel viseltetett a hellenismus iránt, mint köztársasági

¹⁾ Tomaschek. Oesterreichische Gymnasial-Zeitschrift. 1872. évf. 145. lap. 1877. évf. 446. lap.

²⁾ Réthy László. Dacia nemzetiségi viszonyai a rómaiság elején. Archeologiai Értesítő 1886. évf. 144—151. lap.

³⁾ Corpus Inscr. Latin. III. 1296.

előde, úgy hogy a különben is élelmes, mozgékony görögség egész Britanniaig megfészkelte magát mindenfelé. Mi természetesebb tehát, mint hogy Dacia pacificatiójának befejeztével a görög vállalkozók leleményes tábora is megkezdte itt működését?

A Dacia felé áramlott görögség ugyan a hellenismus törzsfájától kisse odább, a kis-ázsiai és afrikai partokon, vagy az Archipelagusban, Creta, Rhodos tájáról vette származását s más fajokkal sokszorosán kereszteződött alakot árult el, anthropologiai és ethnologiai arculatával egyaránt. Azonban a hellen műveltség és szellemi fölény varázsa azért ép úgy utat nyitott nekik a birodalom üzleti és társadalmi köreibben, mint Hellas hamisítatlan eredeti származású ivadékainak. A legrégebbi historiai mult czímén sokféle kedvezményben részesült a hellenismus e másodhajtása is, s Alburnus maiorban oly jelentékeny positiót foglaltak el, hogy a viasztáblák egyikén (IV.) megőrzött adóslevél tanúsága szerint, közokiratok kiállításának görög nyelven szerkesztése sem tartozott a ritkaságok közé s Alburnus maior neve görögül is közkeletű lehetett (Ἀλβουρνος μεγάλη). A VII. sz. viasztáblán Dasius Breucus egy rabszolga gyermeket vásárol Apalaustum,¹⁾ is quo alio nomine est natione Grecum;²⁾ míg a szintén a balázsfalvi érseki gör.-kath. gymnasium tulajdonában levő XXV. számú és szintén a XIII. legio Kanabejekban, vagyis Apulumban kelt vásárszerződés ismét egy görög cretai rabszolgánő (Theodotas) vásárlását örökíti meg Kr. u. 160. október 4-ről.³⁾ Úgy látszik az Apulumban működött kereskedelmi szövetkezet (negotiatorum)⁴⁾ az apulumi provincia (provincia apulensis) e legbecesebb területét választá ki legjövődelmesebb működési területül, működő-

¹⁾ C. I. L. III. 2. rész. IV. sz. viasztábla.

²⁾ C. I. L. III. 2. rész. VII. sz. viasztábla.

³⁾ C. I. L. III. 2. rész. 959. lap. XXV. viasztábla.

⁴⁾ C. I. L. III. 1500.

CRASS MACRO
BIO
NEGOTIATORES
PROVINCIAE
APVL · DEFEN
SOBI · OPTIMO
L · D · D · D ·

dési köre kiterjedven különben is a provinciának mind a három kerületére, a mint ezt a Sarmizegetusában alkalmazott s utóbb köz-költségen eltemetett defensor Crassus Macrobius szereplése mutatja. Összeköttetésekkel a birodalom minden részét annyira be tudják hálózni, hogy egy, a mai Torda (Potaissa) egyik decurioja: Aurelius Aquila dec(urio) Patavissensis, mint negotiator ex provincia Dacia,¹⁾ Salonában áruházat létesít. És a daciai metropolis Sarmizegetusa egyik tanácsura: Aelius Arrianus Alexander pedig Lemnos szigetén személyesen fáradoz üzlete érdekében.²⁾

A Verespataknál különböző időkben talált s összesen 25-re szaporodott viasztáblából épenséggel 21 foglalkozik kereskedelmi ügyletekkel és pedig 10 adóslevél, 4 adásvevési szerződés, 3 bér-szerződés, 3 társas szerződés és 1 letétlevél. És ezen viasztáblákon szereplő egyének hosszú hujstromában részint közvetlen a szerződő felek, részint a tanúk között elég gyakran találkozunk ismét görög nevű egyénekkkel. Így Adiutor Macari (IX), Aelius Dionysius (XXV tanú), Aepicadus, Alexander Antipatri (XXV tanú), Andunocnes, Antipater v. Alexander (XXV tanú), Apollonius v. Artemidorus (I), Aselepias Memmius (X tanú), Aurelius Adiutor (X), T. Aurelius Priscus VIII (tanú), Bellicus Alexandri (VII tanú).

A Verespatak és Zalatna közt kimagasló hegygerinczen általam felásott bányászsirohalmok egyetlen sírfelirata is görög vonatkozású, a mennyiben Pyrrha Euphima nevű nő emlékezetét tartotta fenn.³⁾

A tisztviselők sorában is képviselve van a görög elem. Így az ampelumi ratióban Zmaragdus Augusti libertus et tabularius,⁴⁾ T. Aurelius Diocles beneficiarius procuratoris⁵⁾ kétségtelenül görög származásúak. Görög eredetűnek látszik Leonas augusti

¹⁾ C. I. L. III. 2886.

²⁾ Conze: Reise auf der Insel Lemnos 1865. 51. lap. Roesler. Oesterreichische Gymnasial-Zeitschrift. 1873. 1116. *Θεοὶ ἑπιπέτης* T. AD. 1114.

³⁾ A Korbia római bányászata és kottós sírmezeje. Archéol. Közlemények 1890. évf.

⁴⁾ C. I. L. III. 1286. Zalatna. Ampelum.

⁵⁾ C. I. L. III. 1295. Zalatna. Ampelum.

libertus adiutor tabularii,¹⁾ és Callistus augusti nostri dispensator is.²⁾

A félig hivatalos jelleggel bíró vállalkozók között Julius Alexander állami vállalkozó látszik különösen görög eredetűnek. Ő Verespatakon és környékén: Deusaraban bányászai között apró uzsora-üzletekkel tette magát nevezetessé. Három viasztábla tartotta fenn ebbeli tevékenységét. Kr. u. 162. június 20-án Deusaraban³⁾ 140 sestertiust (56 frt), 161. október 20-án magában Alburnus maiornban⁴⁾ 90 sestertiust (körülbelül 36 frt) kölcsönöz ki ép ügy mint előbb 360⁰/₁₀₀-re. Alburnus maiornak egy megszorult bányásztól: Lupustól, Careus fiától, 50 denárról (20 frt) állíttat ki térítvényt. Ugyanő 158-ban téglaszállító vállalkozó a Sarmizegetusában az amphitheatrumtól keletre épített nagy kőfürdőnél, a mint azt Király Pál collegámmal együtt gyűjtött bélyeges téglák bizonyítják.

De feliratkészletünk az ázsiai görögség szomszédáiból is tekintélyes képviselőket szolgáltat rendelkezésünkre. Az eredetileg thrák, de a császárság alatt elgörögösödött Bithyniából Ampelumban Aselepias et Aselep . . . civis Bithynum⁷⁾ laknak. Tetemesebb részt vesznek Dacia polgárosításában s különösen az aranyhegyek környékének felvirágoztatásában a galaták. Az Érczhegység éjszaki örvidekéhez tartozó vidék szellemi és anyagi focusában: Napocában⁸⁾ (= Kolozsvár) annyian laktak, hogy Kr. u. 139—161 közt *Galatae consistentes* emlegetik magokat. Előkelő üzleti ipari állást töltenek be az Érczhegység közvetlen szomszédságában, a mai Algyógy mellett virágzott *Germizara-*

¹⁾ C. I. L. III. 1305. Zalatna. Ampelum.

²⁾ C. I. L. III. 1301. Zalatna. Ampelum.

³⁾ C. I. L. III. 931. lap. III. sz. viasztábla, részben Balázsfalván, részben Kolozsvárott.

⁴⁾ C. I. L. III. 935. lap. V. Budapesti n. múzeum viasztáblája.

⁵⁾ C. I. L. III. 949. lap. XII. Cautio depositi. Budapesti n. múzeum.

⁶⁾ Erdélyi Múzeumegylet. Julius Alexander daciai állami vállalkozó. 1890. évf. 92—93. Arch.-epigr. Mith. 1884. évf. Téglás és Király.

⁷⁾ Corpus Inscript. Latin. III. 1324.

⁸⁾ Corp. Inscr. Latin. 860. I(ovi) O(ptimo) m(aximo) Tavianio pro salu(te) imp(eratoris) Antonini et M(arci) Aureli cæs(arorum) Galatae consistentes municipio posuerunt.

ban is,¹⁾ melynek egész existenciája az aranyvidéktől függött. Germizarában saját vallási és üzleti érdekeik védelmére plane collegium Galatarum-ot is szerveztek. Ugyanezt látjuk az Érezhegy-ség nyugati örállomásán Veszelen vagyis a rómaiak Micijában,²⁾ mely város vagyonosodását, forgalmát első sorban a közvetlen mellette folytatott aranybányászatból nyerte, szintugy, mint Germizara (Algyógy-Csigmo).

Ugyanesek ide tartoznak a *tavianiak*, kiknek képviselőjét épen a *subprocuratorban* jelölhetjük meg egy *Jupiter Tavianus-nak* szentelt oltárral³⁾

Ép ilyen jelentékeny — ha meg nem jelentékenyebb — contingenszt szolgáltatottak nemcsak bányavidékünk, de egész Dacia benépesítéséhez Syria népei. Városokban, kisebb községekben, katonai táborhelyeken a syrek elmaradhatatlanok, mert a kereskedelem s ehhez hasonló jövedelmes üzletágak ep úgy vonzották őket is, mint a görögöket. Dacia különösen halászműködési tervül kínálkozott a vállalkozó embereknek. Az Érezhegységtől északra a Samus régióban Alsó-Kosályon antiochiaiak laktak;⁴⁾ keleten az Oltridek fedezésére szolgáló hévizi castrumban annyian gyűltek össze, hogy külön temetkező helyet tarthattak magoknak.⁵⁾ Dacia katonai székvárosában Apulumban⁶⁾ számos kereskedő⁷⁾ képviseli őket, sőt Sarmizegetusában is ott látjuk

¹⁾ C. I. Latin. III. 1394. Herendi invictio (post?) r(editum?) imperatoris col(legium) [G]alatarum (T) Julius Marcellinus d(onum) d(edit) d(edicavit).

²⁾ Torma Károly: Neue Inschriften, Archæol.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. 56. I. K(ovi) o(p)timo m(aximo) Junoni reg(inae) pro salute Micens(ima) L(ucius) Taie(tionis?) Faustinus et M(arcus) Vib(us?) Ro[ma]nus m(agistri) col(legii) Galatarum?.

³⁾ Corpus Inscript. Latin. III. köt. 1088. Hirschfeld és Bennndorf: Epigraphische Nachlese. Verhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Wien 1873. is felhasználta ez adatot s utat az ázsiai elemek tömeges bevezetésére. Lásd Király Pál: Apulum és Várhely Sarmizegetusa művének néprajzi részét is.

⁴⁾ Corp. Ins. Latin. III. 828.

⁵⁾ Corp. Ins. Latin. III. 956.

⁶⁾ Carl Goos. Archæol. Analecten. Archiv des Vereins für Landeskunde. Neue Folge 4. sz.

⁷⁾ Corp. Inscript. Latin. III. 976. 1162.

a Mithra-áldozók¹⁾ között a mellett, hogy kereskedőik Jupiter dolicheusnak kegyét is keresik.²⁾

Dacia aranybányászatának centrumát Ampelumot a *Kommagene* és *Doliche* kisázsiai városok jövevényei akkora számban lepik el, hogy egy ugyanazon időben a dolichei és kommagenei Jupiternek három papjok nyújthat áldozatot,³⁾ s ugyanonnan még egy papjokat (Matrinus Matrianus Bas) ismerjük.⁴⁾ A Deo (eter)n(o) [C]ommagenorum [D]u[Te]no hozott áldozat,⁵⁾ valamint az Isisnek szentelt oltárkö⁶⁾ is az ethnographiai körből származtatható.

Daciában e testileg gyöngé, de szellemileg annál erősebb faj hiúsíthatá meg említett tömeges betelepedésével a császári kormány latinizáló politikáját s vált utóbb akaratlanul egyik tényezőjévé a szellemileg össze nem forrt népelemek könnyű szétmállásának s végeredményében a tartomány megdőlésének is.

Mellőzve a szomszéd Pannoniának épen Traján és utóda Hadrián által szervezett bányászatától áthozott telepítvényeseket, még csak arra akarok áttérni: vajjon a dák öslakosságot sikerült-e e vidéken teljesen vérbe fulasztani? A római kormányzat egyik intenciója kétségtelenül az ősi intézmények és tradíciók megsemmisítésére irányult. A hősiessen küzdő dákok teljes kiirtása azonban annyira nem sikerült, hogy a városokban, vidéken

¹⁾ Torma Károly: Neue Inschriften 48. sz. Király Pál, a sarmizegetusai Mithraeum.

²⁾ Torma Károly: U. o. 7. sz. Király Pál: Sarmizegetusai Mithraeum.

³⁾ C. I. L. III. köt. I. rész. 1301 b. Iovi optimo maximo Dolicheno et deo Commagene Aurelius Marinus et Abdebar Semej et Oceanus Socratis sacerdotes.

⁴⁾ C. I. L. III. köt. I. rész. 1301 a. L. O. M. commagenorum eterno Matrinus Matrianus Bas sacerdos I(ovi) O(p)timo M(aximo) D(olicheno).

⁵⁾ Epigraphische Nachlese zur Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol. III. Hirschfeld. Sitzungsberichte der philosophisch-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften. Wien, LXX VII. Bd. 1874. Nr. 8. Ara aus Sandstein beim Arn. Gligor in Zalatna.

⁶⁾ Archæologisch-epigraphische Mittheilungen. Bd. XI. Seite 237. Nr. 19. [Isi]di [pro salut]e M. Jul(ii) Ap[oll]inaris Ver[us] Aug[us]ti n(ostri) Rom[an]us Aug[us]ti n(ostri) ver[us] (v)illic(i) posuit. Neue Inschriften aus Dacien. G. Téglás.

egyaránt elég gyakran esendülnek meg a latinositott forma mellett is felismerhető családnevek.

Az aranytermő Érezhegység éjszaki örvonalában *Hesculum*, Sebesvára, annyira dák jellegű, hogy egyik dák törzsről *Vicus Anartorum*nak is nevezik.¹⁾ Ezenkívül *Drobeta*, *Porolissum* (Mojgrád), *Napoca* (Kolozsvár), *Potaissa* (Torda), *Germizara* (Algyógy) — hogy többet ne is említsünk — eredeti dák helységnevek gyanánt szállnak át a rómaiakra is. Hyginus Gromaticus a várak megerősítéséről épen Traján idejében írt munkájában 3 legióra számított táborhelyen 700 dákot²⁾ oszt be annak világos bizonyítékául, hogy a hódolatra kész ellenfeleket Trajanus vezérkara elég készségesen felhasználta úgy a tartomány, mint a hadsereg organisatiójánál. A *pacificatió*t követő békés időszak alatt még többen térhettek vissza a kivándoroltakból is elhagyott tűzhelyeikhez s a viszonyokkal kibékült családokban egészen új nemzedékek serdültek fel. A markomann háborúk után *Sabinianus* helytartó még külön telepítéssel is erősíti Dacia dák népességét, 12,000 szabad dáknak jelölve ki lakóhelyet.³⁾ Még a hadi szolgáltnál se utasíták őket vissza, csak hogy az itt toborzott I *Aelia* és I *Dacorum* cohorsokat leginkább Britanniában a *limes* őrségében alkalmazták. A *cohors* I *Aelia Dacorum* Hadrián által szerveztetve, egyenesen *Amboflana* főhadiszállásra (a mai *Bordoswald*) indított s ott ügylátszik saját nemzeti viseletében és fegyverzetével küzdött a piktek ellen. *Newcastle* múzeumában legalább az eredetileg *Claudius Menander* állította kővön a dák görbe kard, *sica*, szemléltető.⁴⁾ *Decibalus*, *Dada* és . . . *Acadanus* (ez utóbbi épen *Ulpia Trajanából*) dák harcosok sir- emléke is hirdeti ott a messze távolban létezésüket.⁵⁾

Az *Ala* I *Dacorum*⁶⁾ Traján által létesített s *Goos* által az *Ala* I *Ulpia Dacorum*mal azonosított legénysége *Noricumban* *Einöd* helyőrségét képezte. A *Cohors* II. *Augusta Dacorum* vete-

¹⁾ *Torma K. Inschriften aus Dacia, Mesia superior und Pannonia inferior. Arch. u. epigr. Mittheilungen. VI.*

²⁾ *Hyginus Gromatici liber de munitionibus castrorum. Caput 30.*

³⁾ *Dio Cassius 73, 3.*

⁴⁾ *Corp. Inscript. Latin. VII. 838.*

⁵⁾ *C. I. L. VII. 866, 858, 325.*

⁶⁾ *C. I. L. III. additamenta 1153, 5044.*

rana miliaria, *equitata* Pannoniában, *Eszék* szomszédságában: *Teutiburgium* állomásról ismeretes.¹⁾ A *vexillatio Daciarum* emlékezetét épen egy *Mebádia-fürdő*beli felirat tartotta fenn;²⁾ míg egy más *vexillatio Dacorum Parthica* *Septimius Severus* alatt 191-ben a parthusok ellen küzd.³⁾ *Dacia* keleti feléből *Epicadus* és *Mavida* törzsgyökere dák családneveket hirdeti egy sírkő.⁴⁾

De az aranyvidékhez sokkal közelebb is találkozunk dákokkal. Az *Érezhegység* déli völgynyilatánál fekvő *Miciában* (*Veczel*) *Saturninus* még egy dák istenségnek, *Acuinus*nak,⁵⁾ is áldozni mer; *Potaissában* (*Torda*) az *Érezhegység* éjszaki főállomásán *Aia Nantorus*, *Andrada Bituvantis* mindketten 80 éves késő venségben térnek örök nyugalomra s velök együtt aluszsa siri álmát *Bricena*, *Bedarus* és a már egészen latinodott *Justa*.⁶⁾ Az *Érezhegység* déli határállomásán: *Miciában* *C. Bovipal Symphori*,⁷⁾ *Sarmizegetusában* *Bubalus*⁸⁾ minden latinba oltottságuk dacára eléggé felismerhető dák nevek. Általában a simulékonyásnak elég jelét adják a meghódolt dákok. Szlatinán, *Karánsebes* közelében *P. Aelius Ariortus* egész családjaival ellatinosodik. Unokájában ismét fellobban a fajszeretet lángja s a dákos *Udarus* névhez tér vissza.⁹⁾ Minthogy nyilvános téren nem szerepelhetett, közhivatalt nem viselhetett *Claudius* törvénye szerint más, csak a ki a latin állami nyelvet beszélte s a római szokásoknak hódolt: azért törekvő családok, mint azt *P. Aelius Dacianus* példájából látjuk

¹⁾ *C. I. L. III. 6450.*

²⁾ *C. I. L. III. 1633, 19.*

³⁾ *C. I. L. III. 1193.*

⁴⁾ *Goos: Untersuchungen über die Innenverhältnisse des Trajanischen Daciens. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1874. Neue Folge. XII. Bd. I. Heft. 129. lapján. Dis manibus Mavida Epicadi filia vivit annis 45. Erzsébetváros közelében Hegén (Hemendorf) nagyküküllőmegyei községben találtatott a hetvenes évek elején.*

⁵⁾ *Corp. Inscript. Latin. III. 1403.*

⁶⁾ *C. I. L. III. 917.*

⁷⁾ *C. I. L. III. 1043. Acuinus d(eo) o(p)timo m(aximo) Saturninus v(otum) l(ibenter) s(olvit). Vess össze Torma Károly: Bevidirte und neue Inschriften. Arch. u. epigr. Mittheilungen 1881. Nr. 25. Előbb *C. I. L. III. 1043. Gernizara*ba (*Algyógy*) osztotta volt.*

⁸⁾ *C. I. L. III. 1527.*

⁹⁾ *C. I. L. III. 1559.*

(Napoca), készek levetközni fajuk jellegeit. A nép zöme s a hatalom verőfényére nem áhító közrend állhatatosan hű maradt saját külön fajhagyományaihoz, nyelvéhez, sőt vallásának maradványához is. S a római kormányzat ezt kénytelen-kelletlen nyilván a békés hangulat kedvéért ez exponált tartományban el is tűrte. Így találkozunk Ampelumban is a nyilván dák Tib. Julius Bubalussal.*)

E futólagos neprajzi vázlat is meggyőzhet mindenkit arról: hogy sem általában a daciai, sem specialiter a bányavidéki colonisatióban a tiszta latinság túlsúlyra nem juthatott. Italiából maga Trajanus eltöltötte a kitelepítést: az európai provinciák gyér lakosságából nem telt kellőképen. Itt a bűnyaságot még ellájtják valahogy a dalmaták s a felig görög pirusták; de a tartomány többi részeibe ezekből sem telik, s Kis-Ázsia Syria separatisticus hajlamu lakosságára kénytelenek a civilisatori feladatok legfontosabbikát ruházni. Kis-Ázsia Syria virágzó s olykor 100—400,000 lakost számláló városainak feleslegéből gyűjtögeti Trajanus a birodalom e legújabb tagjához az éltető elemeket, s ezek védelmére is a Pannoniából toborzott XIII. legiót, majd Septimius Severus alatt a Moesia kelta thrák elemeiből alakult V. legiót (Legio V Macedonica) rendelik. A hosszan tartó béke nyugalmi évei alatt ez ellentétes népelemek összeverődése lassanként mégis végbemegy: a polgári jólét melege apránként megteremthette volna az ellentétes hagyományokkal, érzelmekkel érkező népekben a társadalmi és politikai egység tudatát. De a nemzeti consolidatio, oly viharos időkben, minőket Daciának másfél század leforgása alatt át kelle élnie, még szerencsésebb összeválogatás mellett sem alakulhatott meg. A telepítés intézői különben sem valának szerencsések az új tartomány felvirágoztatására hivatott tényezők összeillesztésében. Mint láttuk a bányaságban és másfelé is a vagyonos, független polgári osztály elitejét *Commagine* és *Doliche* városok környéke szolgáltatta. Pedig a birodalom kevés népe ragaszkodott oly szívósan saját idomáihoz és nem-

*) C. I. L. III. 1043 az alvinczi ref. templomba Apulumból származott felirat. Torma, A m. tud. Akadémia Archaeologiai Közleményeinek 1863. évfolyamában. I(ovi) o(p)timo m(aximo) pro salu(t)e im(p)eratoris] et coll(egii) fabr(um) Tib. Jul(ian) Bubal(us) ex decur(ia) XI d(onum) d(edit).

zeti szokásaihoz. Felirataikban ugyan merő óvatosságból s a kalmárnépek alkalmazkodási kényszerítéséből *latin* vagy *latini* alakú neveket használnak; de nemzetiségi külön állásuk megjelölését alig mulasztják el s még Jupiternek, a római államvallás megszemélyesítőjének is saját származási helyök jelzőivel szeretnek hódolni. Ez a faj- és nyelvszeretet odáig bátorodik, hogy Tibiscumban (Karánsebes mellett Zsuppa) bilinguis latin palmyrai felirattal tünteti ki nemzeti érzületét — saját nyelvén közbeszúrt nevével — nem is egy független szabad polgár, hanem plane egy állami kötelekbe tartozó katonai lelkész,¹⁾ s Sarmizegetusában a saját ásatásainkból elhíresült oltárkö a Diis patriis hazai isteneknek (Malagbel, Bebellahamon Benefal et Manavat) van szentelve.²⁾ A vidékünkéről származó latin feliratok egy részének szövege világosan elárulja, hogy úgy a megrendelő, mint a lapidarius és artifex hibásan értették a latin nyelvet. A nagyobb rész a hivatalos világban megkövetelt latin nyelvet arra képzett egyének segélyével használta inscriptióiban s még inkább a viasztáblákhoz hasonló közokiratokban. E miatt nem fejlődhetett ki a daciai *lingua rustica*. A nyugatról származottak, s ezek közt a kelták saját nyelvöket annál kevésbé felejthették el, mert a XIII. legio ujonezai mindig felfrissíték hovatarozásúguk érzetét. Ép úgy jártak a thrákok az V. legio segélyével. Üzleti körökben a keleti elemekkel vegyült görög nyelv vala közkeletű, úgy hogy egyik (IV. szám Gyulafehérváron) viasztábla tanúsága szerint, Veresputakon, Alburnum maior, adólevelekben is közkeletű vala. Sőt általam a bányavidék másik részén Torda (Potaisse) gyűjtött feliratok betűformáiban a birodalom törzsével, úgy hogy még feliratokon³⁾ is érvényesül a görögség hatása.

¹⁾ Archaeol.-epigr. Mittheilungen VI. 120. Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior. Nr. 52. Torma Károly. Vess össze Mittheilungen 1890. XIII. évf. 2. füzet, 180. l. Nölleke megfajtását e latin palmyrai feliratra vonatkozólag Juddai Hoption. Gura (fija). Valószínűleg előrajz után metszette ki a lapidarius a palmyrai betűket.

²⁾ Torma K. Neue Inschriften. Arch.-epigr. Mittheil. VII. 2. füzet, 110. l. Vess össze gróf Kunu Géza fejtegetését Bellamorra névze, Hunyadm. tört. és régész. társulat Évkönyve. II. kötet 6. lapjától.

³⁾ Adatok Dacia felirattanához. Erdélyi Múzeumgyűjtemény bölcsészeti-

Mi természetesebb tehát, mint hogy e tisztán külső erők által ideig-óráig összekapcsolt népelemek itt az Érezhegység sziklaszakadéka, elzárt völgyzugai között ép oly kevéssé forrhattak össze s ép oly kevéssé latinizálhatták egymást, mint a tartomány többi részeiben. A faji szokások, külön vallási gyakorlatok iránt Róma részéről tanúsított liberalismus: Daciára végzetessé vált. E chaoticus népfajok egyvelege a stratégiai tekintetben a birodalom törzsével különben is lazán összefüggő tartomány elválását már conceptiójában kikerülhetetlenné tevés a római civilisatio másfél század leforgás alatt távolról sem impregnálható annyira a társadalmi, vallási és faji tekintetben egymástól élesen elütő bevándoroltakat, hogy azok itt, a barbárság közepetté, valóban a latinság előrsi szolgálatait betöltések.

III. A daciai aranybányászat administratiója, különös tekintettel a procurator aurariarum hivatali állására és segédszemélyzetére.

Fentebb érintve vala az a rendszertelenség, mely a császárság kezdő éveiben a bányászati administratio és gazdaság körül uralkodott. E nemzetgazdasági, sőt politikai tekintetben is annyira fontos közszolgálati ág egészen a császárok egyéni hajlamától és érdeklődésétől függött, minek következtében egységes irányelvek alakulásáról, állandó szervezeti fejlődéséről alig is lehetett szó.

Azonban a birodalom növekedésével óriás arányokban emelkedő hadi kiadásokkal beállott tartós pénzügyi válság, valamint a nagyhatalmi állás külső tekintélyének minden téren mellőzhetetlenné vált érvényesítése s a császári háztartásnak épen innen keletkezett óriás szükségletei, lassanként mind érezhetőbbé tévők a korábbi tervszerületlen eljárás tarthatatlanságát.

A legválságosabb időpontban ajándékozta meg a gondviselés az imperiumot Trajánban azzal a kiváló államférfival, a ki nagy hadvezéri érdemeit a polgári téren s nevezetesen a bányászat

nyelv- és történettud. szakoszt. kiadványai. V. köt. 1880. 29. és 30. sz. feliratai. Ezek utóbb a kolozsvári múzeumba kerültek.

körül is üdvös és nagyszabású alkotásokkal öregbité. Utódával Hadrianussal együtt épen az aranyban, rézben megáldott *Baetica* szülőttei,¹⁾ úgyszólván belenőttek a bányászati ismeretekbe s szülő földjokről hozták azt a kiváló, meleg érdeklődést, melyből annyi üdvös bányászati intézkedések kimagyarázható.

A klasszikus íróknál ugyan alig találunk utalást e két imperator szakbavágó tevékenységére. Ezek szükségszerűségét szerencsésen kiegészítik a noricum,²⁾ pannoniai,³⁾ dalmatiai⁴⁾ bányászati érmek s az idevonatkozó feliratok. De legtöbbet mond épen Dacia aranybányászatának öntudatos és Trajanus egyéni érdeklődése, tárgyismerete nélkül alig kimagyarázható tervszerű be rendezése. Oly nagyszabású bányagazdaság, minőnek nyomaival az Érezhegységben találkozunk s melynek kiindulását, üzemterveit Trajanus kormányzati időszakára vezethetjük vissza: az ő személyes befolyása nélkül nem jöhetett volna létre akkor, midőn a római kormánykörök a bányászat nemzetgazdasági oldalát alig méltányló kapzsi bérlőkben találták fel a bányák legilletéke sebb értékesítőit. Trajanus hatalmi befolyása vet véget e szerencsétlen gazdálkodásnak s lépteti életbe Daciában a császári kincstár házi kezelését az ide kiválasztott dalmatákkal⁵⁾ és pirustákkal.

¹⁾ A legjobb rézet a Mons Marianus szolgáltatta a Sierra Morenában. Plinius Hist. naturalis 34, 4 s ott egy procurator működött. C. I. L. II. 1179. T. Flavio Aug. lib. Polychryso proc. montis Mariani presentissimo confectores eris. Épen úgy külön procurator igazgató Rio Tinto (Baetica) ércbányáit, a mint egy, a bányában talált, ércztábla bélyege procurator (lib.) igazolja. Corp. I. L. II. 956.

²⁾ Doctrina nummorum veterum. Vindobonae 1792. Eckhel VI. 447. Hadrianus érmei hátlapjokon MET · NOR C. I. L. III. 4788, 4809, 5039. Orelli 2341.

³⁾ U. o. VI. 444. METAL PANN. Ide vonatkozik C. I. L. III. 6575. Procurator argentariarum Pannoniarum et Delmatiarum.

⁴⁾ U. o. 445. Trajanus érmein METAL · DELM. vagy METALLI VLPIANI DELM. Plinius Hist. naturalis 33, 67. C. I. L. III. 1907. Thaumasto Aug. commentario(n)si aurariarum Delmatiarum.

⁵⁾ C. I. L. III. 1322. T. Aurelius Afer Delmata princeps ex municipio Splono adsignatus.

Magánbányászat Daciában.

És ha mind ezek dacára Daciában a magánbányászatnak is kétségtelen nyomaival találkozunk, azon bányák semmiképen nem képezheték a császári kormány emberei által lefoglalt bányamezők nagy tömegét. Ezeket egészben úgy tekinthetjük, mint a császári igazgatás alá vont területeken kívül fekvő s következőleg az egységes tervszerű bányauzem keretéből kieső apróbb, elkülönített bányarészleteket, melyeknek parlagon hagyását nemzetgazdasági okokból mégis hátrányosnak találták. Mint az alább részletesebben ismertetendő «lex vipascensis»-ből megítélhetjük, az ilyenek eladása császári parancsból (iussu imperatoris) a procurator tisztébe tartozott.

Lehetséges az is, hogy valamely külön megszabott *s aurum lustrale, oblatio auri argentique, pensio auraria* czímen szedett bányaadó fejében hagyták ez apróbb bányákat magánosok kezén.

A magánbányászat e kisebb gyakorlatát Verespatakról Alburnus maior és a mindenesetre innen csekély távolságban, szerintem Offenbánya vagy Korábia körül keresendő bányászatról mutathatjuk ki.

A méltán világhirnek örvendő s ez ideig csupán Verespatak bányáiból ismeretes viasztáblák közül három, világosan és félreismerhetetlenül, magán bányabérletekről szól. Mind a három 1854-ben találtatott az Ohába-Szt.-Simon bányában, illetőleg annak Szt.-László nevű tárnájában szövegekkel, faedényekkel, Verespatakon. Diószegi Lajos társulati bányaművezető gondosságának sikerült a viasztáblák nagy részét megmenteni s általa jutott kilencz a budapesti n. múzeumba, egy a kolozsváriba. Később kááli Nagy Elek útján még egy másodikkal gazdagodott a kolozsvári múzeum.*)

*) Legrégibb idők óta ismeretes a gyulafehérvári püspöki könyvtárban őrzött s a C. I. L. III. köt. IV. sz. a. felvett görög szövegű adósléví. Ezt 1786-ban Jank György a Lőrincz Igren nevű bányában találta és Gombos-Dániel zalatnai bányatülnököknek ajándékozta. Eredetileg még egy második tábla is találtatott, de az szarítás közben elolvadt.

A bányaszerződések (cautio de operis locandis) mindenike határozottan saját tulajdont képező aranybányára (operas suas

Kelete töredékes, de Verespatak görög nevét tartalmazza. Detlefsen fejtegte meg 1858-ban a bécsi csász. kir. tud. Akadémia Sitzungsberichte 89. lapján.

Alig pár évvel ezután, 1788-ban máj. 20. a Lety nevű hegy Szent-József-bányája elfalazott és gáliczos vízzel megtelt üregének kibontásánál akadtak rá a budapesti n. múzeumi hirtokában levő érdekes triptychonra, melyen a *Cornetanum* székelt temetkezési egyesület (collegium funeraticum) a tagok lepadása és hanyag fizetése miatt Kr. u. 167. február 9-én feloszlását jegyzőkönyvileg közléstesi.

Két tábla a gondatlan kezelés áldozata lett.

Az ép triptychont Kovács Lőrincz Pál abrudbányai lakos és bányamester ajándékából Lázár István unitárius püspök kapta kézhez Kolozsvárról. Ő az unitárius collegiumot ajándékozta meg azzal, a mint Aranka György a Magyar Nyelvvelő Társaság munkáinak első darabjában Nagyszében 1796. közli, a megtalálás idejét hibásan 1790-re helyezve. Az 1811-ig az unitárius collegiumban curiosnokéul bántult reliquiát a püspök fia Sámuel visszavette, nevét is bekarcolván egyik táblába, 1834-ben Láterati Nemes Sámuel váltotta magához 100 frtért, kitől Jankovich Miklós vette meg s gyűjteményével jutott a n. múzeumba. Jerney 1839. terjeszté a n. tud. Akadémia elé jelentését s minthogy Massmann 1840-ben írt róluk, 1841-ben «az állhiedelem eloszlátása végett, mintha hazánkban tudós férfaink közül egy se akadt volna, a ki amaz írásokat el tudta volna olvasni», a prioritását a Tudománytár Uj folyam 1842. VI. 294. lapján ismét védelmezi. A táblát azonban Massmann olvasta el legelőször helyesen. Libellus aurarius sive tabula cerata et antiquissima, et unice Romane cet. quas nunc primus enclavuit, depinxit edidit Joannes Ferdinandus Massmann Lipsiæ 1840. Jerney 1842. Tudománytár 310. és köv. lapj. tette meg észrevételeit. Letronne és De Vailly 1841. hamisítványnak nyilvánították e táblákat, a Journal de Savants 1841. évf. sept. Aranyosrákosi Székely Sándor unit. püspök és a Vörösmarty inspiratora (Székelyek Erdélyben ez. versével) a táblák valódiságát vitatva, az időközben Torockkőről forgalomba hozott három hamisítványt is védelmébe vette, holott Jerney azok mesterséges voltát mindjárt felismeré. Tudománytár 1842. XI. és 1843. augusztusi füzet. Most Wenzel Gusztáv emelé fel szavát a táblák mellett 1844-ben, Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst II. Quartal 1844. Nr. 5, 6, 7. valamint 1845 Wiener Jahrbücher der Literatur 1845. CXI. Bd. 90—119. hasábjain.

1790-ben egy Kr. u. 159. szeptember 17-ről kelt adósléví (C. I. L. III. Cerata II.) került a Lety hegyről elő.

1791-ben Rákosi nevű abrudbányai bányatulajdonos a József-bányában egy bányásztetem maradványaival állítólag hat táblára akadt

opere aurario) vonatkozik. Legépebb a kolozsvári (C. I. LIII. 2. rész 948. lap, X. szám) s épen azért lássuk először azt:

volna. Ez a lelet semmi közelebbi megerősítésre nem támlt s oly regényesen hangzik, hogy valódiságában kételkednünk is kell.

A Nagy-Kirúik egyik régi üregében 1820 vagy 1824-ben több darab, egyenként három hüvelyk hosszú, 1-5 hüvelyk széles s mindkét oldalon sötét tintával vagy festékkel teleírt hársztáblácskát találtak. Ezek közül egy darab Ackner Mihály szent-erzsébeti (Hammersdorf Nagyszében mellett) szász ev. lelkes és régész gyűjteményébe jutott s C. I. L. III. Cerata XXII látható. Szövege megfejtetlen.

Rendkívül gazdag volt az 1854 és 1855 egymást követő két esztendő ilyen leletekben. Az előbbi évben az Oháha-Szt.-Simon bányának Szt.-László nevű részletében merült fel 11 tábla, melyek közül 9-et Diószegi Lajos bányagazgató és Abrudbánya későbbi lelkes polgármestere a n. múzeumnak, egyet a kolozsvárinak ajándékozott. Ugyanoda — mint íráni — Kaáli Nagy Elek közvetítésével jutott még egy. A bányát utóbb magam is meglátogattam s a jelenvolt munkások egyike megmutatta a megtalálás körülményeit.

1855. július 24-én a Verespatak közvetlen közelében, tulajdonképen a helységben, nyíló Katalinbánya lepte meg a tudós világot egy 66 cm. hosszú, vöröses hajfonat, egy fiókos asztal, hordó, cseberrészletek, fateknő, egy körülbelül 10 quadrans irtartalmú edény, posztódarabok, lámpák, fakanalak társaságában elfalazva talált viasztáblákkal. Ezen érdekes lelet megtalálói egyikével a bányatireget szintén alkalman volt felkeresni. A leletből kilenc viasztábla, egy cseber, egy tekno, egy ivópolár szarúanyagból, kis eszerpedény két lámpával, a hajfonattal és posztórészlettel Haynald Lajos akkori gyulafehérvári püspök révén a budapesti n. múzeumba került. Előzetesen e táblák néhányát Ficker Ferenc és Ficker Béla (jelenleg Abrudbányai) erdőigazgató Kolozsváron, magoknál őrizték. Sőt egy irástudatlan öreg asszonytól épen eselfogással kelle egy elkallódás vészelyében forgott táblát megszerezni. Ficker Ferenc ugyanis egy palatábla tokjából rögtönzött viasztáblát angyalokkal és Mária-képpel karcolt tele. Úgy intézték a dolgot, hogy a bigott vén asszonynak csakhamar tudomására jutott a Mária-kép. Még ő fogta kérésre okkor a dolgot s boldog volt, mikor saját kép nélküli táblájáért cserébe kaphatta a másikat, a minő valóban egy sem vala több. Ő aztán utóbb Cipariu balázsfalvi kanonoknak kedveskedett a becses képpel, a hol természetesen hamar kisütötték rászedetését.

A budapesti példányok: 1. Adóslévl 162. october 20 (C. I. L. III. Cerata V.). 2. 139. márczius 17. kelt vásári szerződés, melyben Dasius Verzo fia Maximusnak, Bato fiának, Passium rabszolganót 250 denárért elárúsítja (VI. sz. viasztábla). 3. 159. május 6-án kelt adásvevési szerződés egy ház feléről (VIII. viaszt.). 4. 163. október 23-án kelt bányahasznóbérszerződés töredéke (IX.). 5. Ugyanolyan olvashatatlan kelettel (XI.).

[Macri]no et Celso eos XIII kal Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se lit[ter]as seire negavit, it quod dixit se locas(se) et locavit operas s(u)as opere aurario Aurelio Adiutori ex ha[er]e die [in] idus Novembres proximas [*](denaris) se[pt]aginta liberisque. (Mercede)m per (te)mpora accipere debebit. S(u)as operas sanas va[le]ntes [eder]e debebit conductori s(upra) scripto]. Quod si invito condu[ct]ore recedere aut cessare valuer[it] da[re] debebit in dies singulos HSV (sestertios quinque) numeratos . . . e . . . [Quod si] fluor inpedierit, pro rata computare debebi(t). Conductor si tem(po)re peracto mercedem sol(v)endi moramfecerit, ead(em) p(œ)na tenebitur exceptis cessatis tribus

Actum Immenoso maiori.

(Verespatak körül keresendő ismeretlen helyi fekvésű bányaközség.)

Titus Beusant[is] qui et Bradua Socratio Socrationis
(M)emmius Asclepi.

6. Nyugtatóvány 167. május 29-ről 50 denárról (XII.). 7. Közkereseti szerződés töredéke (XIV.). Kelet nélküli okmánytöredékek (III, XVI, XVIII, XIX.) és T. Jul[ius] Saturnin[us] conductor (vectigalis) Illy[ri]ci ann(o) VI. bélyegjegye egy falemezen (XXIII.).

Cipariu Timotheus kanonok s akkor a balázsfalvi érseki gör.-kath. gymnasium igazgatója is kapott két egész s négy töredéktáblát. 1. A XIII. legio Kanabaejában Claudius Julianus Alex. Antipatertől 420 denárért (168 frt) Theodora cretai rabszolganót megvásárolja. 2. Dasius Bellius Alexandertől 142. május 16-án Aplausus rabszolgát vásárolja 600 denárért (240 frt). 3. A Kolozsvárra jutott adóslévl $\frac{1}{2}$ (egy lemez a triptychonból). 4. Három szerződéstöredék (XX, XXI, XXIV.). A nagyenyedi Bethlen főiskola birtokába került két tábla egyike a bányászati egyesület (collegium aurariarum) tavaszi ünnepélyének költségjegyzéke (XVI.). A másikat egyéb régiségekért Berlinbe cserélte át a collegium. Ez 167. márczius 28-án kelt társasszerződés (XII.). E táblákat tüzetesen tanulmányozták és Pulszky Ferenc múzeumi igazgató engedélyével az I, V, VI, VIII és XII. sz. bő kópével a Corpus Inscriptionum Latin. III. köt. 2. rész közzétették Mommsen és Zangemeister.

Érdy is írt a viasztáblákról: De tabul. cerat etc. 1856. Pest, latin és magyar nyelven, az Akadémiánál. Kandler. Mitheil. der Central-Commission 1856. évf. 260. lap. Ackner, Jahrbuch der Central-Commission 1856. 17. 1857. 2. sz. Cipariu a balázsfalvi gymnasium Értesítőjében 1854/5 és 1156/7. Mommsen, Sitzungsber. der königl. Akademie. Berlin, 1857. 7. Finaly Henrik, Az erd. bányákból került viasztáblák. Erd. múzeumgyll.

Ime Memmius Asclepias fia egy sajátjául megnevezett bányát (operas suas) Kr. u. 164. május 20-tól ugyanazon évi november 13-ig, vagyis egy kerek félesztendőre 70 denárért Aureliusnak, Adiutor fiának, bérbe ad. Bérleő kötelezi magát a bérösszegnek részletenként leendő törlesztésére. Viszont bérbeadó öt sestertius napi kártérítéssel tartozik, ha bérleők beleegyezése nélkül a szerződést felbontaná. Ugyanerre kötelezi magát bérleő a bérösszegnek netalán késedelmes fizetése esetében. Ha azonban a bérlet tartama alatt bányavíz szakadna a bányába, az okozott munkakésedelem és kár arányában bérleendő illeti a bérleőt.*

Ugyancsak az Ohába-Szt.-Simon bánya egyik elfalazott s 1854-ben, néhai Diószegi Sámuel volt abrudbányai polgármester igazgatása alatt működő bányászok által véletlenül felfedezett üregéből egyebekkel együtt napfényre került s jelenleg a budapesti n. múzeumban látható, de a bányáüreg gáliczvíze által erősen megrongált két más bányabér-szerződés (cautio de operis locandis) létezik.

A Corpus inscription. latin. III. köt. II. rész 948. lapján IV. sz. a. közölt s Kr. u. 163. évi október (23?) kelt triptychon második táblája, Zangemeister megfejtése szerint, a következőket tartalmazza:

Laela[no] et [Pa]store cos X. K[a]l Novemb. Adiutor Macari scripsi rogatus [co]ram ipso pra[e]senti L. Ulpio Valerio quia s[e] litteras scire negavit, it[er]um dixit se locasse et locavit Socrati Socratis [op]eras suas ex [ha]c [di]e in [I]dus sequentes anno uno * [sept?] aginta. Mer[ced]es suis tem[por]ibus solv[en]tu[r]. Quas operas sanas valentes [ede]re debebit [con]ductor impedierit [d]ebe[re] [d]is[ced]ere vel cessare cessatis [aut?] A[ut] [b] maior[is] s. s. a.

A harmadik idevonatkozó cautio de operis locandis opere aurario egy triptychon első táblája szintén az Ohába-Szt.-Simon bányából jutott a budapesti n. múzeumba. Kelete ismeretlen.

kiadv. I. évf. 75. lap. A Cipariához került táblák felett per támadván, azok most bírói letétben őriztetnek.

*) Fialy Henrik. Az erdélyi bányákból került viaszablák és a római folyóírás. Erd. múzeumgyűjtemény Évkönyvei I. évf. 75. lapján ismertette először tüzeten.

Megtartottsága még gyengébb. A Corpus inscriptionum latin. III. kötet II. r. 949. lapján XI. szám alatt Zangemeister így értelmezi:

(Dor)eus scripsi rogatus per . . . m Restitutum agno(m)(ine) Senioris quia se litteras scire negavit fatetu[r] se locasse et [l]oca[re]t operas suas opere auri [o]ius . . . quidquid opus fuerit ex hac die in id[us] Novemb. proximus venturas Tito Breusentis qui et Bradua * centum quinque. Ex qua mercede a[d]huc in cesso accepi * viginti quinqu(e) Reliqua(m) mercedem per tempora acci[pe]re debebit. Quas operas sanas valentes edere debebit conductori s[up]ra s[cripto]. (Quod si in[vi]to conductore a re cessa b[er]it in dies

Ime itt a haszonbér félévre 105 denár. Tehát az első leg-alább egy harmaddal mulhatta fölül nagyságra nézve. Bányakárosodásnál a kártérítés valószínűleg itt is napi öt sestertius (50 kr.) lehetett.*

*) Egy a bányászat centrumában, a Korábia hegy (vulkeji) bányászatánál működő s a Verespatakon most is divatozó régi haszonbérrendszerrel közelebb ismerős barátnom, Szabó József, felvilágosítása szerint, a bányabért a munkások számához szabják. Így Verespatakon egy 20 munkást foglalkoztató bányából kap a tulajdonos havonként körülbelül öt tonna zúzéretet, minthogy a hétnek csak három napja telik el komoly munkában. Ez öt tonna érczet 3—5 frtjával számítva, 15—25 frt a havi bevétel. De ebből a szállítási (bányától a zúdáig), töréti költségeket tonnánként 2 frtjával levonva, marad a tulajdonosnak havi tiszta haszonbér bevétele 5—15 frt vagyis évenként 60—180 frt. A nagyobb összeg ritka kivétel; az előbbi kisebb valószínűbb. Az átlagot 80 frtnak vehetjük mégis.

Hasonlítsuk össze ezt a X. sz. viaszablán 70 denárra vett félévi haszonbérrel vagyis 28 frttal. E haszonbér 56 frt ad ki egy kerek esztendőre s így körülbelül akkora bányáról lehet szó, melkorát ma 20 munkással dolgoznak.

A IX. számú viaszablán egy évre jár a 70 denár. Ez tehát ekkor bányára lehetett, mint az előbbi.

A harmadik szerződés XI. egy félév alatt 105 denárról szól. Ez tehát egy évre 210 denárt adna vagyis egy harmaddal nagyobb lehetett a két előbbinél, úgy hogy 30 munkást foglalkoztathatott volna a mai árviszonyok szerint.

Bucumban, a Korábia hegy alatt, 10 munkást eltartó bánya 36—40 frt, 20 munkást foglalkoztató 96—100 frt.

A Korábia hegyen 10 bányamunkással művelt bánya után 45—60 frt az évi haszonbér. Ez adatok épen Alburnus maior környékéről ősidők

Hogy a bányatulajdonosok többnyire írástudatlanok, a kik defensorok által kénytelenek (így az első esetben X. t. Flavius Secundinus, a IX. táblán Adiutor Macarius fia és a XI. t. Doreus) a szerződéseket kiállíttatni, ez a mellett bizonyít, hogy sem magasabb műveltséggel, sem nagyobb vagyonnal nem rendelkezettek s ilyenformán életviszonyaik alig, vagy édes kevésben térhettek el azokétól, kik jobbágyok (coloni) gyanánt telepíttettek át Dalmatiából. A római szerencsevítézek, kiérdemesült decuriók, elszegényedett lovagok, a kiknek fölségelésére szolgáltak legtöbbször az állami bérletek, itt, legalább ebből a korból (Marcus Aurelius) nem jelentkeznek a fentebbi okmányokban*) és T. Julii Saturnini conduct(oris Illyrici) ann(o?) VI. a budapesti n. múzeum tulajdonában levő fatáblácskúra beégetett bélyege adó- és nem bányabérletre vonatkozik. (C. I. LIII. XXIII. sz. tábla.)

Arról nem vagyunk biztosan tájékozva, vajjon a magánbányatulajdonosoktól a császári kincstár a regibb időkben gyakorlatba vett személyes kereseti adónak ipar- vagy kereskedelmi adók valamelyik alrovatába sorozott bányaadót szedte-e a magánbányatulajdonosoktól? Mindenesetre valószínű, hogy az *aurum lustrale*, vagy *oblatio auri argentique, pensio auraria* a IV. században Valentinianus és Valens császárok által Germanianushoz, a Párisban székelő *comes sacrarum largitionum* kibocsátott *metallicum canon* szabványai már ekkor érvényben állottak. E szerint ob metallicum canonem in quo propria consuetudo retinenda est quatuordecim uncias balluce (aranypor) pro singulis libris constat inferri. (Codex Justin. r. l. XI. 6. 2. és Cod. Theod. X. 19. 12.) Az így beszolgáltatott s az egyes provinciákban váltakozó bányailleték beszedésére a tartományokban, mint azt

óta érvényben álló bérrendszerekkel némi tanúsággal szolgálhatnak az érdeklődőknek.

*) E szerződések a Nero életrajzírójától Suetoninstól, épen Nero életrajzában (in Nerone Caput XVII.) kifejtett alakosságok szem előtt tartásával törvénytudó és köziratok szerkesztésében jártas személyek által megadott formularek szerint irattak s nyelvezetükben épen azért nem illusztrálják a daciai bányapolgárok nyelvviszereit. A kiállításra nézve a Severus idejében működött Julius Paulustól ránk maradt utasítás szerint a defensorok által készített *triptychonokat* képeznek.

365-ben Párisban látjuk, külön hivatali főnök: a *comes metallorion* működött.

A procurator aurariarum, mint császári műszaki tisztviselő.

Mint említők, e kisebbszerű és az Érezhegyseg 150 kilométernyi hosszúságú gerinczén 1200 □ kilométernyi területen kimutatható római bányászat egészéhez képest, nagyon is mellékes és alárendelt complexumként képzelendő magánbányászattal ama hatalmas külvájatok, hegyátvágások és felszámálhatatlan aknamiveletek, melyek minden lépten-nyomon megállítják és bámulatra készítetik a kutatót, létre nem jöhetnek. E daciai apró bányapolgárok helyzete azonos lehetett azon kisebb bányászövetkezetekkel, melyek Gaius (tehát épen a II. században működött jogtudós) szerint kivételes esetekben megtűrettek. Paucis admodum ir causis concessa sunt huiusmodi corpora: ut ecce vectigalium publicorum sociis permissum est corpus habere, vel aurifodinarum, vel argentifodinarum et salinarum (Digg. III. 4. 1.). Hirschfeld Ottó ugyan hajlandó az e fajta iparszövetkezetek létezését is föltételezni, miután a collegium aurariarum létezését a XV. számú s jelenleg a nagyenyedi Bethlen-főiskola tulajdonában levő viasztábláról, valamint az ampelumi (Zalatna) csoportba felvett egyik oltárkő szövegéből¹⁾ 1873-iki erdélyi körútjában constatalhatá.²⁾ És jöllehet a collegium működését Alburnus maiorból azóta saját kutatásaimból újabb felirattal támogathatom,³⁾ részemről hajlandóbb vagyok abban inkább társadalmi és vallási érdekből létesített intézményt, mint valamely ipari szövetkezetet látni.

¹⁾ Corpus Inscript. Latin. III. 941. I(ovi) O(ptimo) M(aximo) pr(o) s(alute) imperatores colleg(ium) aurariarum L. Calpurnius . . . d. d.

²⁾ Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte 1877. 77. lap. 4. jegyzet és Epigraphische Nachlese zur Corpus Inscript. Bécsi Akadémia 1873.

³⁾ Újabb feliratok az erd. aranyvidékről. Erd. múzeumegylet 1888. évf. 2. sz. Silvano || Libanos || tuis et || Col[legium]. Téglás Gábor.

A subprocurator aurariarum.

A daciai procuratorok szintén kiváló tekintélyes állást tölthettek be. Ezt bizonyítja a kerület nagyságából származó hivatali előkelőség mellett az is, hogy például *M. Ulpius Hermias* hamvait a császár Rómába vitette, kétségen kívül jelentékeny szolgálatai elismerésül.¹⁾ Az állás fontosságát és széles hatáskörét igazolja az is, hogy 161-ben beneficiariust látunk *Papirius Rufus* procurator aurariarum oldalán,²⁾ a mire csakis lovagi renden levő tisztviselőket méitattak.³⁾ Sőt utóbb a teendők felhalmozódásával a ratiót *subprocurator aurariarum* állás személyesítőjével bővítik.⁴⁾ Részemről a térviszonyok ismerete alapján a Mommsentől Apulumba sorozott feliratot Laziussal hajlandóbb vagyok a Fehér-Körös vidék kiterjedő bányászatának központjáról: Körösbányáról származtatni. E vidéket az abrudbánya-verespatak-zalatnai bányakerülettől földrajzilag az 1000 méternyi Vulkán-

¹⁾ C. I. L. III. 1312. Dis Manibus Marco Ulpio Augusti liberto Hermiae procuratori aurariarum cuius reliquiae ex indulgentia Augusti nostri Romam latae sunt, Salonina Paestrica coniux et Diogenes libertus bene merenti fecerunt Vixit annis LV. Már Opitz Márton a tótfaludi zárda kapuja alatt befalazva találta. Unter dem Thore des verwüsteten Klosters Kischafud, eine starke Meile von Weissenburg. Tótfalud Gyulafehérvártól 20, Zalatnától 25 kilom. távolságra az Ompoly jobb partján fekszik. Zárदारomjai még fél órányira fentebb láthatók. A szóban forgó procurator neje *Salonia* élénken emlékezett Salonára, melynek vidékéről a dalmaták Daciába kerültek. Goos Ulpius melléknevével hajlandó Traján idejére helyezni. Die Innenverhältnisse des trajanischen Daciens.

²⁾ C. I. L. III. 1311. Memoriae Papirii Rufi procuratoris aurariarum liberti et heredes patrono pietissimo fecerunt et sibi.

³⁾ C. I. L. III. 1295. I(ovi) o(ptimo) m(aximo) T(ittus) Aurelius Dioecles be(neficiarius) proc(uratoris) v(otum) s(olvit) l(ibens) imp(eratoris) Augustis co(n)s(ulibus). Kr. u. 161. Opitz találta. Gr. Ariosti a múlt század elején Bécsbe vitette s a esász. kir. udvari könyvtár folyosóján látható.

⁴⁾ C. I. L. III. 1088. I(ovi) o(ptimo) m(aximo) T(aviano) et dis deabusque pro salute [et] victori[a] domini n(ostri) sanctiss[im]i Avianus(?) Augusti lib(ertus) subprocurator auraria[rum] v(otum) s(olvit) a(ninto) [l(ibens)]. Mozerius Gyulafehérvárról. Lazius 1092. Kerezbányáról, Mommsen Apulumból sorolja fel.

hágó mai napság is annyira elzárja, hogy teljesen elűtő közgazdasági és népélet fejlődött ki a hegyen innen és túl. Még a kincstár által 1848 előtt e vidéken folytatott bányászat is külön vala Körösbányáról adminisztrálva.

Ugyanezt a viszonyt képelem a rómaiak által a *Karács* hegyen, Rudánál,¹⁾ tehát közvetlen a Fehér-Körös közelében folytatott bányászatra nézve, melyet a Körösbánya mellett általam felfedezett s azóta nagy hirre jutott római bányászszobrok²⁾ is igazolnak. Egeszen természetszerűnek látszik emélfogva, hogy e terjedelmes bányacomplexum külön vezetés alá helyeztetett. Ilyen hivatali vezető lehetett a subprocurator. Hisz még egyes tekintélyesebb márványbányák is külön igazgatóságot képeztek. Így Egyiptomban Mons Berenicidis³⁾ porphyrbányáit Vespasianus alatt Kr. u. 72-ben C. Junius Clavianus praefectis montis igazgatója, a ki a μεταλλοργης állását töltötte be.

Hispaniában a procurator montis Mariani, procurator massie Mariapae egyetlen bányavezetője vala. (C. I. L. II. 956.) Proc(urator) montis Mariani.

Ilyenformán *Abrudbánya, illetőleg Verespatak, Offenbánya* környéke, a vulkói bányászat,⁴⁾ a Zalatna közvetlen közelében fekvő Brúza hegy, *Runcu* bányászata (Nagy-Almás) s a Dosu Nyegri, Magyarok hegye és Feriezél tetőnek keletre Tekerő Pojana felé néző bányászata képezte volna az ampelumi procurator közvetlen kerületét.

¹⁾ A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. Archaeol. Értesítő IV. évf. Új folyam IV. füz. 142. lapján. Téglás Gábor.

²⁾ Bányászszobrok a daciai aranyvidékről. Archaeol. Értesítő 1885. évf. 16–20. lapján. Anthropol. Mittheil. 1885. Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen 1886. Ugyanarról Studnitzka Archaeol. epigr. Mittheilungen. VIII. Bd.

³⁾ C. I. L. III. 32. Thebe Kr. u. 72. márczius 18. C. Junius Clavianus praefectus montis Berenicis. — anno IV imperatoris n(ostri) Vespasiani Augusti. C. I. L. X. 1129 = Orelli 3380. L. Pinario — Natio — praefecto Berenicidis. Orelli 3381. M. Artorius praef. montis Berenicidis. C. I. L. IX. 3083. D. Severio — praef. praesidiorum et montis Berenices. Egyiptom drágakő-bányáinál μεταλλοργης C. I. Graec. III. add. p. 1192. lovagi renden volt.

⁴⁾ A Korábta hegy római bányászata és kettős sírmezeje. Téglás Gábor. Archaeol. Közlemények 1–44. lap. 40 rajz. 1890. évf.

A Fehér-Körösre lejtő stanizsai völgytől tovább az Érez-hegységnek ÉK irányt követő főgerinczétől, vagyis mindjárt a Nagy-Almással, Tekerővel, Pojanával határos stanizsai területen a Magyarok hegye, Fericseltető, a Prelnez (Valye Ticszi) éjszaki völgyeiben, majd Budánál a Mzrees, Bárza hegyek alatt Felső-Lunkojnál (a Musarion bányászat), Kisbányánál (Boicza) a Szfrendiel (Fürti hegy) Trestiánál végre a Karács hegyen Kőrösbányánál folytatott bányamiveletek, a kőrösbányai aranymosásokkal együtt bátran besorozhatók úgy területek nagyságánál, mint izoláltságánál fogva egy *subprocurator* kerületébe. Azért az ampelumi *procurator* vihette itt is a legfőbb vezetést és ellenőrzést, vagyis ő vala, a ki, mint a *lex vipascensis* kifejezé: *procurator qui metallis praerit*.

A *subprocurator* vagy *adiutor procuratoris* egyenlő hivatalú tisztviselővel találkozunk Solói rézbányászatánál is. Gale-nus De antidotis l. c. 2. Κύπρον γὰρ ἱστορήσαι βουλευθεὶς ἐγὼ διὰ ταῦτα φίλον τε ἔχων τὸν ἐν αὐτῇ πολὺ θυνάμενον ἐταίρον ὄντα τοῦ προεστῶτος τῶν μεταλλῶ ἐπιτρόπου Καίσαρος.

A *subprocurator*, *adiutor procuratoris* tehát olyan hivatali hatáskört tölthetett be, a minővel a nagybányai, vagy selmeczbányai bányagazgatósági kerületekben alkalmazott s több-kisebb mű vezetését eszközölő egyes hivatalfőnökök bírnak, vagy a minőt bányarendőri tekintetben a bányakapitányságokkal szemben az egyes bányabiztoságok betöltének.

A daciai *procurator aurariarum* a császári kincstár tisztis létszámához tartozott, s a számadása alá eső jövedelmeket a *patrimonium caesaris* szállította be. Állásának jelentőségét fokozta az aranybányászathoz megkívántató specialis ásványközettani és technikai ismeretek mellőzhetetlensége. A kő-, sőt márványbányák se igényeltek annyi szakismeretet s azért Egyiptomban bátran alkalmazhatták a kipróbált rabszolgákat és libertusokat. Az aranybányászatot azonban pusztán kezelő tisztviselőkre nem bízhatták s az itt felmerülő bonyolult jogi kérdések az arany lefejtésénél, zúzásánál, kimosásánál elfoglalt külön-külön munkakört betöltő tisztviselők harmonikus vezetése, a minduntalan résen álló családi hajlam, tolvajlasi kísérletek megghiúsítása akkora értelmiséget és avatottságot igényeltek, mennyit a császári ház alsóbbrendű meghittjeiről alig tételezhetünk fel s a

mennyit az egyes tartományi pénzügyigazgatóságok körében se lehetett elsajátítani. S főkép mióta Hadrianus császár az addig csupán katonák által élvezett magasabb rangfokozat sorompóit a polgári szolgálat érdemesebbjei előtt is felnyitotta s egy a katonai szolgálattól független, önálló, külön polgári tisztikart teremtett: ez a pálya is kielégíthető a születési és képzettségi előkelőség ambícióját.¹⁾

A *procuratori* hivatal szervezete a birodalom többi részeiben.

A daciai *procuratori* bureau székhelyeül, a mai Zalutna helyén, illetőleg attól le Petrosan faluig elterült *Ampelamot* jelölik meg feliratos emlékeink. Ez a hivatal is Traján alatt nyert szabatosabb szervezetet. Magok a rómaiak technikai tekintetben eredeti conceptiókkal nem tüntették ki magokat s valamint adózási rendszerüket s nevezetesen a katasztert, úgy bányászati szervezeteket is egyiptomi s részben a carthagóiak által Hispaniában ugyanezen mintára kifejtett szervezet szerint idomítgaták. Így vala az asturiai, gallaici s a *lex vipascensis*ből láthatólag a lusitaniai kerület szervezve. (*Corpus Inscript. Lat.* II. köt. 2641., 2565. és 2613.) Trajánus a szülőföldjéről nyert előismeretek segélyével több biztossággal és önállósággal léphetett fel e téren is, mint elődeinek bármelyike. Igen tanuságos adatokat köszönhetünk idevonatkozólag, egy Róma közelében, a hajdani ostiumi kikötő mellett 1867-ben, vasútépítés közben napfényre került s Ázsia, Afrika, Görögország értékesebb márványait egyesítő márványraktárnak.²⁾ Ennek tömbjei, faragványai a bányák, bányá-

¹⁾ Hirschfeld O. Untersuchungen stb. Die *procuratorische* Carrière 254. lap.

²⁾ Alkalmas példa Bruzza Iscrizioni 112. lap 1. sz. Wilmanns Exempla 2771 p. Ex m(etallo) n(ovo) Caesaris n(ostri) r(ationis) d(omi-niae) A(ugustae) sub cur(a) C. Cerialis p(rocuratoris) subseq(uentis) Sergio Longo centurione legionis) XXII primigenie) prob(ante) Crescente lib(erto) és ugyanevak Bruzzánál 108. lapon: M(etallum) D(omini) n(ostri). Ep oly tanuságos idevonatkozólag, hogy a eurystiai márványbányák Hadrianus idejében Hymeneus Caesaris n. ser(vus) Thamyranus a lapicidinis Charystis (C. I. L. VI = 8486 = Orelli = 2964). A chiosi márványbányákat

igazgatók és segédszemélyzet gazdag adattárát szolgáltatá. És épen itt látjuk, hogy Traján alkalmazta először a *bélyegeztetést* s ettől kezdve Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius-Verus, Alexander Severus Gallienus *nevei, vagy ólomba* (plombo) *öntött arczképei* foglalnak helyet a procuratorok és alsóbb tisztviselők vagy a bányák és munkahelyek nevei mellett egész Kr. u. 206-ig, mely évben úgy látszik víz alá merült az érdekes raktár. A bélyegsorozatból látjuk, hogy kisebb márványbányák vagy munkahelyek egy-egy rabszolga vezetése alatt állottak, de a híresebb bányák külön és magasabb állású igazgatót nyertek.

is rabszolga vezette. Bruzza 145. Legtöbbször csak így bélyegezték a márványtömböket: Ex rat(ione) Læt(i) ser(vi). Bruzza 126. Bruzza Lajos bélyegsorozatából tanúságképen lássuk ezeket:

119. N(umerus) CLXXIII; 117. N(umerus) CXCVI; 53. N(umerus) IX CAES(aria) N(ostri).

62. CAE(saris) N(umerus) CCX; 68. N(umerus) CXXXVI M(etallum) D(ominii) A(ugusti) N(ostri); 19. THVE CAE Hym(eus) C(esaris), 32. N(umerus) XLIII THAX [(Thamyrianus)] C(esaris).

40. THVE [Hym(eus)] T(hamyrianus) N(umerus) CLXVI. Ellenkező oldalán K. H.

3. ÆOM(ini) CAEC(aria) II COS (Kr. u. 73).

9. SERVIANO III COS | EX RAT(ione) | VALENTIS | N(umerus) VII (Kr. u. 134). Ellenkező oldalán miniumfestékekkel N(umerus) VII és más bizonytalan betűk.

10. SERVIANO III COS | EX R(atione) | VRB(ica) FL(avii) VALENTISN · CXXXII.

12. PONTIANO COS EXR(atione) VRB(ica) FL(avii) NATALIS N(umerus) II. Kr. u. 134.

6. AVGVRN COS | L(oco) LXXX R(ati)on(is), másik oldalon SVBCVRAMINICI Kr. u. 132. SANCTI · PROC · AVG | PR(ohante) CRESCENTE · LIB N · XLII.

91. CAE(saris) N(umerus) LXXI CIA.

Kiegészítésül a *Corpus Inscript. Latin.* III. 89. lapján 419. sz. alatt Teosból, Lydiából, szintén érdekes márványbélyegsorozatot közöl:

a) LAELIANO TE PASTo (p. Cr. 163.)
CoS AVR CORNH
III

[163. felirat Aurelium Cornelianum?]

b) CORFITO TE pud
COS LOCO
CXI.VI EX R DIO

A procuratorok alkalmazását e márvány- és egyéb tömbök bélyegei nemcsak egyes bányakerületeknél, de némely keresettebb bányánál is illusztrálják. Sub cu(ra) Irensei Aug. lib. proc(uratoris) egy oszlop mindkét oldalán (Lateran). Sub cur(a) C(laudi) Cerialis p(rocuratoris) (1 sz.). Sub cura Minici Saneti proc(uratoris) Aug(usti) (4—5. sz.). [Sub] cura Juliani proc. Aug. [Sub] cu(ra) Aur(eli) Epity(nehani proc.) (279. sz.). [Sub] e]jura Ascani lib. p(rocuratoris) (296. sz.). Mind Bruzza gyűjteményében olvashatók.

A hivatal (ratio) megjelölése pár alkalmazott, vagy magán-személy nevével s a procurator mellőzésével szintén előfordult: ex rat(ione) Rest(ituti) et Hya(cinthi) Co(saris) n(ostri) s(eruorum). Bruzza 147. lap, 205, 207 és 209.*

- c) ORFITO TE pud
COS LOCO CXLIX
EX R DIO
- d) PVDEN TE POL COS
LOCO XXII EX R POL
- e) PVDEN TE POL COS
LOCO XI EX R DI
- f) PVDEN TE POL COS
LOCO LXV EX R DIO
- g) PVDEN TE POL
LOCO CXXX III COS
EX R DIO
- h) LOCO XI
PVDEN TE POL COS
LOCO CXXXVIII
EX R DIO
(Ex R(atione) Dio(dorum)).
- i) PVDEN TE POL CO
LOCO CLXXX
EX R DIO
- k) LOCO III
- l) N XXI
- m) LOC XXVIII
- n) LoCo XXX

* Iscrizioni dei marmi grezzi Annali del Institut 1871. 106—204. l. Ehhez Mommsen példéka Bulletino d. Instit. 1871. 159. lapján.

Néha csak a hivatal jegyét látjuk Ex rat(ione) vagy csak *sub cura* a procurator megnevezése nélkül. Olykor a procurator a katonai centurio helyettesíti Sub cura Sergi 7 leg(ionis) XV. (1 sz.), mint ezt a Corp. In. Latín. III. 25. sz. a. Mons Claudianus hegycsúcsán (Égyiptom Gebel Fatire) is látjuk 107/117 Kr. u.: Aunius Rufus 7 leg(ionis) XV Apollinaris praepositus ab optimo imp(eratore) Traiano operi ma(r)morum monti Claudiano.

Phrygiában (Tricomia = Kaïmar) M. Aur. Aug. liber Mari-ciosi proximo rationum procuratore) marmorum¹⁾ jö említésbe. Hasonló procurator marmorum szerepel a C. I. L. VI. (8482.). A carystiai márványtömbök egyikén (Bruzza 172. 1. sz.) világosan látjuk, hogy a procurator a császár magánkincstárát (ratio patrimonii) szolgálta s helyettesítésére a centurio vala feljogosítva. Ex m(etallo) n(ovo) Caesaris n(ostri) r(ationis) d(ominice) A(uguste) sub cur(a) C. Cerialis pr(ocuratoris) subseq(vente) Sergio Longo, centurione leg(ionis) XXII primig(enia) prob(ante) Crescente lib(erto).²⁾

A Kr. e. 48-tól római művelés alatt álló lunai (Carrara) márványbánya (caesura) ratiójából főleg a számosztályi hivatalnokok (T. Flav. tab. marmor. lun. Orelli 2964; T. Flav. Aug. Cel. Adm. tab. . . . Lun. Bruzza 136) igazolják azt, hogy ott is a császár számlájára külön procuratorok működtek.

Egyiptomban éppen a Mons Claudianusnál *ἐπιτροπος τῶν μεταλλῶν* vala a vezető tisztviselő, míg a zöld egyiptomi márvány feltésére kényszerített martyrokkal említésbe jö *μεταλλάρχης* nem annyira hivatalnok, mint felügyelő lehetett.

A bányavízemelő gépeknél, légtisztítóknál, üzemtervek elkészítésénél a mi altiszteinkre (bányaőr) emlékeztető ügyesebb és gyakorlottabb rabszolgák valának elfoglalva. Így a kőbányák-

¹⁾ Willmannus. Exempla 2771. p. 17. A probatorral azonos vala a *δοκιμαστής*; Bruzzánál 128. lap *Ἀλαβείδου δοκιμασία* Elagabal mellképével egy piombon Diodornál τῶν λίθων διακρίνον τεχνίτης.

²⁾ Letroune Recueil II. p. 224. C. I. Graecorum III. 1192. Hyen lehetett alkalmazva Palestínában is az ad metallum demmati csoport felügyeletére Eusebins de martyr. Palest. 13. §. 2. A Mons Claudianus zöld porphyriját Claudius-óta (Plin. Hist. natur. 36, 57) urna, sarcophag. fürdőmedenceze s több effélékre használták. Azelőtt Mons porphyretesnek nevezték.

ban *τεχνίτης* vagy *ἐργασιοτάτης* vezeték a munkát, kik a sirmiumi philosophusokkal azonos functiót tölthettek be. Ugyanott működtek a *probatores*, az *exactor*, mint a kijelölt kökoczkák megbíráói, tervezői és szállíttatói. Általában a fémányászatra is szól a *machinator* vagy *αρχιτεκτο* építtető és gépmester alkalmaztatása.¹⁾

A márványtömbök bélyegei szerint a bányatermékeket a bányák (ex rat(ione), m(etallum) d(omini) A(ugusti) n(ostri) caesura; vagy officina Aureliana (officina marmorum), az uralkodó császárok²⁾ nevével, az előállítás idejével is el szokták látni. Sőt Bruzza bélyegtárában a bányaműhelyek (officina), annak egyes osztályai l(ocus) sorszerint s(ecundum), t(ertium) és helyzet szerint r(ectum) ki valának jelölve s a szállítási sorszám N(umero) is rá vala ütve.³⁾ A művelet egy procurator gondjai alatt (sub cura) folyt, a technikai műveletet (ott caesura)⁴⁾ egy tiszt, rendszeren centurio vezette; a kö jóságát szakértő probator⁵⁾ állapította meg s a szállítást⁶⁾ (vectura) egy tisztviselő ellenőrizte.

Mind ez természetesen az aranyérezeknek a gyűjtőhelyig vagy hivatalig s a kohóba szállításáig valamelyes formában szintén megtörtént. Az aranyérezek azonban szákkal, teknővel, hor-

¹⁾ Hyen művezetéről, *τεχνίτης*, emlékezik meg Diodor az egyiptomi bányák leírásánál III. 12. καὶ τῆς μὲν ἄλλης πραγματείας ὁ τὸν λίθον διακρίνον τεχνίτης κατέχῃ τὰ καὶ τοῖς ἐργαζομένοις ὑποδείκνυσσι. — Paros szigetén *Ἐλευθ Καίσαρος ἐργασιατῆς τοῦ λατομίου* Le Bas Insor. II. sz. 2001. L. Bruzza, gyakran találkozunk idevonatkozó bélyegekkel, például prob(ante) Crescente lib(erto) 172. lap, 1. sz. s a 193. lap 279. sz. feliraton is Mommsen olvasása szerint (Bullet. dell' Institut 1871. 160. lap) egy libertus, mint *probator* van megőrkítve. — A gépmester Bruzzánál *machinator αρχιτεκτο* szintén előfordul, 131. lap.

²⁾ Bruzza 108—115. lapig. A császári sasjelvény ólomból, majd a császárok neve (Piombi). Többször ismétlődik a márványtömbökön ex ratione vagy m(etallum) d(omini) A(ugusti) n(ostri).

³⁾ A Bruzzánál előforduló sorszámjelzés N(umero) . . . valószínűleg az egy ugyanazon évhen termelt tömbök megjelölésére szolgált.

⁴⁾ Bruzza 130, majd 1. sz. subsequente Sergio Longo 7 leg. XXII. primig(enia).

⁵⁾ Diodornál τῶν λίθων διακρίνον τεχνίτης. Bruzza p. 128 *δοκιμαστής*. Egy piombon (Garrucii Disert. archaeol. 2, 80) *Ἀλαβείδου δοκιμασία* Elagabal fejképével.

⁶⁾ Bruzza n. 279. Mommsen kiegészítésével.

dókban vagy börtartókban, kosarakban kezeltetvén, ezen anyagok mulandósága a szállítási bélyegeknek nem kedvezett. Sőt még a nyers aranyrudakra alkalmazott bélyegek fenmaradása is szinte lehetetlenné vált, miután az aranyat minden időben nagyrabecsülő ember, ha ily lelethez jut is, azt siet tekintet nélkül a tudományra hasznosítható mellékkörülményekre, penzzé tenni. És e tekintetben az 1887. őszén, a keleti határszéli Kárpátok között fekvő Bodza-szorosnál, napfényre került aranyrudak sem adták bányászati felvilágosítást s csupán a sirmiumi penzverő hivatal bélyegeit tárták fel.¹⁾

De az aranybányászat bonyolultsága egymagában nehezebbé teheté az itt szükséges alsóbb és magasabb szolgálatot, mint a márványbányászat, hol egy bizonyos szintájban haladva, mint azt Daciának a metropolisz társzomszédságában, Bukován, a Bisztra mellett, általam fölfedezett márványbányászat monographiájában kimutattam,²⁾ a vezető tisztviselőtől különösebb tervező képességet és gyors inventiót nem igényelt.

Hátha figyelembe vesszük a gyakran változó bányaközet keménységi különbségeiből származó nehezégeket, a telérek megoszlásával, térbeli különbségeivel járó technikai intézkedések gyakoriságát s a verespataki három bányabérszerződésben is bér-elengedési ok gyanánt idézett bányavíz-betörések³⁾ veszélyeit: mind ez kézzelfoghatóan illusztrálja azt a nagyfokú értelmi belátást, kritikai éleslátást és gyakorlati ismereteket, melyek nélkül az aranybányászat jövedelmező vezetése el sem képzelhető.

Ily módon az aranybányászat alsóbb műszaki közegeinél is lényeges kellekül szolgálhatott a szóban forgó képességek és ismeretek kisebb vagy nagyobb fokú jelenléte. Mind erre a sokkal egyszerűbb kréta-, só- vagy a vas- és márványbányászatnál kevés tekintettel kelle lenni a tisztviselők alkalmazóinak.

És Daciában a sóbányászat épen egyszerűbb kezelhetőségé-

¹⁾ Archaeol. Értesítő 1888. I. füzet. Hampel József, Nagy Géza. Erdélyi múzeumegylet Évk. 1888. évf. Finaly és Téglás Gábor. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen Jahrg. 1888 Domasewszky, Kenner. Numismatische Zeitung 1888. Kenner.

²⁾ A rómaiak márványbányászata Bukováunál Hunyadmegyében. Archaeol. Közlemények 1885. évf. Különlönyomat ugyanonnan.

³⁾ Cerata IX és X a Corpus Insc. Latij. III. köt. 2. részében.

nél és ellenőrizhetésénél fogva haszonberben kezeltetett, a mint azt Apulumból a conductor pascui salinarum et commerciorum¹⁾ és Miciából (Veczel) a conductor pasc. salinarum létezése igazolja.

Nem kevesebb gyakorlottságot igényelt az érczek kiválasztása, osztályozása (a mit ma az érczfejtők teljesítenek), a zuzás, kimosás. A márványtömböknél a bányahely megjelölése, az évi termelés folyó számmal ellátása után, minden különösebb gondozás nélkül teljesíthető físzót a szállító hivatal (vectura Aurelii Thrasonis a parosi márványnál). De az aranyak a hivatalba beszállítása is sok elővigyázatot igényelt, ha meggondoljuk, hogy egy aránylag csekély helyet elfoglaló kilogramm már ezer forint értéket képvisel.

És Daciában a *procurator aurariarum* feladatát nem csupán pusztá ellenőrzés, ugyszólva bányarendőri tevékenység, képezte. Itt a conductorok vagy redemptorok ellenőrzése, ugy mint a lex vipascensisben látjuk, kevesebb fáraszták a conductort. Annál több munkája lehetett a dalmata piriusta colonusok helyes munkába osztásával, a bányák észszerű és jövedelmező üzemének irányításával, felügyeletével, sőt tudva a Daciát fenyegető néplázadások, betörések gyakoriságát, bátran ráolvashatjuk azt a különben már Hadriántól, a daciai procurator aurariumra is alkalmazott IV. századbéli szigorú rendszabályt, hogy a mely decurio Moesia, Macedonia és Illyricum bányáigazgatói minőségében hűtlenséget tanúsított, vagy a betörő ellenségtől gyáván megszalasztva állomására vissza nem tert, előléptetési igényéről lemondottnak tekintetett.²⁾

¹⁾ Willmans Exempla 2778. Bruzza 279.

EPICETVS AVGVSÜ lib. | PROBATOR PROBavit | LOC III B SEC COM^o | L... | alBINO TE AEMILIANO Cos sub cura²⁾ AVR DEMETRI

B... cesu RAEPITYnehani... VEC AVR T...

a) loc(o) quart(o) biaehio) sec(undo) commentariorum) b) T(oco)

c) Vec(tura) Aur(élii) T(hrasonis).

²⁾ Codex F. r. I. XI. 6. 4. Cum procuratores metallorum intra Macedonia, Daciam mediterraneam, Mesiani seu Dardaniam soliti ex curialibus ordinari, per quos solennis profigatur exactio simulato hostili metu, huic se necessitati subtraxerent, ad implendum munus retrahantur.

Hisz a barbárság örökös kereszttüzeiben s a markomann háborúktól kezdődőleg, mondhatni szakadatlan védelmi harcban álló Dacia procuratorai sem élhettek teljesen békés foglalkozásuknak, sőt épen a Verespatakon elfalazott s az eredeti tulajdonosok által többé fel nem keresett viasztablák nem néma ékesszólással hirdetik-e azon catastrophákat, minőket Dacia nemcsak a 167 tavaszát követő időben, de feliratainkból kiolvashatólag azután is gyakran átszenvedett.

A bányászathoz alkalmazott tisztikar előléptetését is természetesen ebben a körben találta meg. Így Dalmatia és Istria egyik procurator¹⁾ később Asturia és Galæcia bányáinál procuratoroskodott, és Marcio,²⁾ mint Marcus Aurelius libertusa procurator marmorum (valószínűleg Egyiptomban), majd az ásványgazdag (ón, ólom) Britannia procurator³⁾ s a szintén ásvány (drágakő) termő Phrygia provincialis procurator⁴⁾ lesz.

Daciából is példáját említhetjük a helyi előléptetésnek. *Neptunalis* az ampelumi bányagazgatóságnál könyvvezetői (tabularis) minőségben szerez érdemet a procurator aurarium rangfokozatára.

A daciai procuratorokhoz hasonló rendeltetésű tisztviselőkkel találkozunk a legtöbb bányászatra alkalmas provinciában, még azokat sem véve ki, hol a bányák haszonbéresítése állandóan vagy időszakonként alkalmazásban volt. A nemes fémbányá-

tur; nulli deinceps licentia laxetur prius indebita explere dignitates, quam subeundam procuracionem fideli solertique devotione compleverint. (Kr. n. 368.) Vösd össze Codex Theodos 1, 32, 5.

¹⁾ Corpus Inscript. Latin. II. 2163. Fructedius Clemens.

²⁾ Corpus Inscript. Latin. III. 348. Triconica (Kalmaz).

M - AVR - LIBER
MARCIONI - PROXIMO
RATIONVM PROC
MARMORVM - PROC
PROV - BRITANNIAE
PROC - SVMMICHORAG
PROC - PROV - PRYG
SENECIANVS - COLLIB
EX TABVLAR
H - C -

Lásd Corpus Inscription. Graecarum n. 3822.

szatnál, vas-, réz-, ón-, ólom-, drágakő- és márványbányászathoz egyképen procurator vezeteli a munkálatokat. Vegyük szemügyre mindenek előtt a nemes fémbányászat igazgatását a földközi tenger medencéje körül fekvő provinciákban.

Mindjárt közelünkben, a Pannonia Dalmatia területén létezett ezüstbányák közös igazgatás alatt állottak, a C. I. L. III. 6575 feliratából ismeretes lévén T. Claudius Xenophon proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum. A Nero alatt fölfedezett dalmatiai aranybányászattól (Salonából) *Thaumastus Aug. commularicus aurariarum Delmatiarum Felicissimus dispe(n)sator* (C. I. L. III. 1997) jö említésbe. Statius silv. 4, 7 ad Maximum Junium v. 13 lapján szereplő: quando te dulci La'io remittent || Delmatie montes ubi Dite viso || pallido fossor redit erutoque || concolor auro, már Caryophilus *) által *procurator*nak minősítettett. Az idevonatkozó bányászati emlékérmeket METALLI VLPANI DELM és METAL DELM Traján és Hadrián idejéből már fentebb említettük. Hispaniának a classicusoknál magasabb éteggazdagságát (különösen Plinius Hist. natur. 33, 80 a Mons Marianus 34, 4) többféle hivatalnokok is igazolják. Így proc(urator) (lib.) metall. Alboc. (C. I. L. II. 2598 Gallaciában: in uno tantum Callaciae metallo quod vocant Albucrenense Plin. Hist. nat. 33, 80) proc(urator) montis Mariani (C. I. L. II. 1179) voltaképen rézbányagazgató. Ugyanomnan T. Flavio. Aug. lib. Polyehryso proc. montis Mariani prestantissimo confectores aeris (C. I. L. II. 1179). A rézben, aranyban gazdag Bæticának *fidinae aurariae* egy Rio Tinto melletti régi bányában talált rézlemezen levő procuratori bélyeg *procurator* igazolja. (C. I. L. II. 956.)

A mai Aljustrel portugaliai város környékén feküdt *lusitanai* kerület (Metallum vipascense) az alább bővebben tárgyalandó *lex vipascensis*-ből kitétszőleg szintén procurator alá van

*) Corpus Inscr. Latin. III. I. rész 1297. I(ovi) o(p)timo m(aximo) Neptunalis Aug(usti) lib(ertus) tabular(is) aur(ariarum) dacicarum v(otum) b(ene) m(erito) p(osult). E felirat a dr. Rheinbold-féle ház falában látható s igazolja az 1313. sz., melyet Köleséci Sámuel de Keres Fer közzölt volt a múlt század elején. Auraria romano Daciae 19. lapján, melyet hamisítványunk tartottak. Most kétségtelen, hogy a képzelt hamisítvány Neptunalis procurator aurariarum síremléke.

helyezve, a ki az egész környék rézbányászatát igazgatá s a bányabérlők műszaki, bányarendőri ellenőrzésével, a bányaközség adminisztrálásával foglalkozott.

Noricum vasbányászatának igazgatósága úgy Klagenfurt, tulajdonkép Maria-Saal mellől, Virunumból (C. I. L. III. 4809 procurator ferrariarum)¹⁾ mint Norejából a Hüttenberg közelében fekvő Friesachból (C. I. L. III. 5036)²⁾ ismeretes, sőt a *metallum noricum* bányászott érmei Echelnél szintén ismeretesek.³⁾

A noricumi híres és a római fegyvergyárak által különösen keresett s már Noricum meghódítása előtt Aquilejában feldolgozott vasérezek bérlőiről is tudomásunk van, mert azok részint Virunumban, részint Aquilejában az elárúsítási piacon tartózkodnak (conductor ferrariarum Noricarum).⁴⁾

És épen ezen bérlők miatt támadtak némi kételyek arra nézve, mintha inkább a norejai haszonbérlőktől alkalmazott bányaművezetőket kellene értenünk az itt szereplő procuratorok alatt, úgy hogy Noricumban talán a tartomány pénzügyigazgatója teljesítette volna a bányák hivatalos ellenőrzését.⁵⁾

Azonban a függési viszonyt se igazolja ott semmi, sőt Mommsen, ki a Corpus Inscription. Latin. III. kötete, 2. rész,

¹⁾ C. I. L. III. 4788 Virunumból. I(ovi) o(p)timo m(aximo) M. Trebinus M. fil. Palat(ius) Al(i)us, equo p(ublico) p(re)fectus i(i)ure d(i)om(i)no Aquil(ens)is? c(onductor) f(errariarum) N(oricarum) v(otum) s(olvit) l(i)bens) m(erito).

²⁾ C. I. L. III. 4809.

³⁾ C. I. n. III. 5036. A noricumi aranybányászatnak legalább a császárság idején semmi jelentősége nem lehetett, habár a Lavant és Dráva völgyében (Ober-Drauburgnál) én magam is láttam az aranymásók nyomait. Ovid. Metamorph. XIV, 711. Sid. Apoll. V. 51. Rutil. Numat. It. I. 352: qua nihil uberius norica gleba tulit. Clem. Alex. Strom I. 76.

⁴⁾ C. I. L. III. A noricumi bérlőkre vonatkozó feliratai 4788, 4809, 5036 és az V. köt. 810. sz.

⁵⁾ C. I. L. III. 5036. Friesach Hüttenberg közelében. Terminibus Aug(ustis) sac(rum) G. Calpurnius Phœbianus c(onductor) ferrariarum) N(oricarum) et Quintus Calpurnius (Quinti Calpurnini helyett) Phœbianus iunior et Charitonianus filii restituerunt eurate C. Jul(i)o Hermete p(ro)curatore). Tehát a procurator a conductornak alárendeltjéül vehető, bár nincs kifejezve világosan a követelt függési viszony.

1134. lapján a procurator Aug. adott magyarázó jegyzetében utalással arra, hogy Virunumban (Klagenfurt) Qu. Septucius Clemens conductor fogadalmát Qu. Septueius Valens procurator ferrariarum¹⁾ hajtja végre, magántisztviselőknek nézte e két procurator ferrariarumot, utóbb (1876) Römische Staatsverwaltungjának II. kötetében (951. lap A 1) mint császári procuratorokkal foglalkozik ismét azokkal.²⁾

És valóban a hivatalos felirat inkább azt látszik bizonyítani, hogy Qu. Septucius Valens procurator inkább kegyeletből vállalkozott hivatali elődei által Qu. Septucius Clemens conductor ferrariarum Noricarumért felajánlott fogadalom végrehajtására. Noricumban is a lex vipascensis világos utalásából következtetve, épen a bányabérlők ellenőrzéséből származó kincstári és bányászati érdekek tették szükségessé a procurator ferrariarum működését.

A Pannonia területén folytatott vasbányászat igazgatósága Sisciában (Sziszek) székelt, és hogy a bányabérletek egyenes ellenőrzése és adminisztrálása képezte feladatát, a lex vipascensis után arra nézve kételyeink se lehetnek. A procurator Aug(usti) n(ostr)i p(re)pos(itus) vect(igalis) ferr(ariarum)³⁾ a rablóbányászat megakadályozása, a berletek szakértői megkötése s a bérösszegek felhajtása által valóban elég teendőt találhatott, sőt még az *arcarius* (pénzbíró) *stationis*⁴⁾ Siscianának is elég teendője lehetett. Az illyriai tartományok vasműveiről Claudianus is megemlékezik.⁵⁾

¹⁾ Muratori 2044, 3.

²⁾ C. I. L. III. 4809. Virunum Klagenfurt mellett Maria Saal. Isidi Nore(is) v(otum) s(olvit) l(i)bens) m(erito) p(ro) salute Qu. Septuei Clementis c(onductoris) ferrariarum) N(oricarum) P. D. et T. Claudi Heraclae et Cn. Oeta(vi) Secundi p(ro)curatorum) ferrariarum) Qu. Septucius Valens p(ro)curator) ferrariarum). — A metallum Noricum érmeiken is előfordul, mint már említették, Eckhel Doctrina Numm. VI. 447 s Horatius is magasztalólag emlegette.

³⁾ C. I. L. III. 3953. Siscia. I(ovi) o(p)timo m(aximo) fulguratori) sac(rum) Fl(avius) Verus Metrobalenus p(ro)curator) Aug(usti) n(ostr)i p(re)pos(itus) splendidissim(i) vect(igalis) ferr(ariarum) per Aselepiadem ark(arium) stat(ionis) Sisc(ianae) v(otum) s(olvit) l(i)bens) m(erito).

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ De bello get. 535.

Galliában is hasonló igazgatósággal találkozunk s egy procurator ferrariarum Lugdunumban (Lyon) székel (Atticus Alcimius v. e. proc(urator) ferrariarum).¹⁾ Ugyanott találkozunk a procurator Augg(ustorum) ad vectigal ferrariarum Gallicarummal is.²⁾ Sőt ott is, mint Helvetiában³⁾ a bérlők szövetségete aknáztá a vasbányákat. Egy 226-ból származó s Lyonban talált felirat szerint splendidissimum vectigal masse ferrariarum Memmiae Sosandridis c(larissimae) f(eminae) quod agitur sub cura Aurelii Nerei soc. . . . vectigalis.⁴⁾ Ez a Memmia Sosandris épen-séggel Alexander Severus nejeinek, Memmiának, rokona lehetett, úgy hogy a császár közelebbi környezetéből számíthatjuk a jövedelmes üzlet egyik részesét.

Egy Le Puy mellett 1856-ban felmerült felirat szintén (conductor) ferrariarum szereplésére mutat.⁵⁾ Antoninus Pius idejéből egy tabularius rationis ferrariarum⁶⁾ alkalmazását is kimutathatjuk a lugdunumi ratióból és Nimesből Primio ferrariarum) sereus⁷⁾ vált ismeretessé.

Narbonne vidékének vasérczeit külön bányai igazgató ellenőrizhette. Legalább erre utal a conductor ferrariarum ripae dextrae⁸⁾ feliratilag kimutatható létezése.

¹⁾ Boissieu Inscriptiones de Lyon p. 276. Atticus Alcimius v. e. procurator) ferrariarum.

²⁾ C. I. L. X. 7583, 7584.

³⁾ Mommsen Inscriptiones Helvt. 343, 10 a Klingthali zárdá kertjében talált s jelenleg Bazel múzeumban őrzött ólomdarabon SOCIETATI) S · T · IVCERTI.

⁴⁾ Henzen 6652 Lyonból. E felirat fornájára Maffei Galliae antiqu. sel. p. 67 és Mommsen, Die gallischen Eisenwerke. Abhandl. der sächs. Akademie der Wissenschaften. Dresden, 1852, I. 246.

⁵⁾ Revue de societ. sav. 1873, 331. Bulletin de la Drôme, 1874, 199.

⁶⁾ Henzen, 6229.

⁷⁾ Orelli, 4188.

⁸⁾ Officina «miliana»: Dautbrés; Revue archéologique 1868, 304. Mommsen, Abhandlungen der sächs. Akademie der Wissenschaften 1852, I. 246 s köv. I. Willmanns Exempla Inscriptionum latinarum Berolini 1883, Tom. II. 2196. D · M | TTB · IVNI · EVDXI · | NAVICVL · MAR | C · I · P · C · N · M | TI · IVN · FADIANVS · | IIIII VIR · AVG | C · I · P · C · N · M · ET | COND · FERRAR · RIPAE · DEXTRAE · FRATRI · PIISS Narbone (Henzen, 7253).

Galliában azonban a vasbányászat jövedelmeinek egy része a tartomány helyhatósági jövedelmétől lehetett átengedve. Így a III. században Thorignyből származó felirat szerint egy tribunus militum, mint *arca ferraria* index municipalis decuriók közt szerepelt, mintha az lett volna megbízatása, hogy felmerült viszályok esetében a procurator és conductor egyenlenségeit elintézte. Ily módon az *arca ferraria* a tartományi pénztárnak, vagyis az *arca Galliarum teium* egyik vidéki expositurájául volna tekintendő.¹⁾

Italia területéről valószínűleg a Virgilius által is magasztalt Iva (Elba) szigeti vasbányászatból a nápolyi múzeum egy *actor ferrariarum* című rabszolga sírkövét őrzí. Ez az actor a vasbányászat vezetésében másodrendű szerepet teljesíthetett. Valószínűleg a műveletek helyszíni vezetőjeként, mint a mai bányatiszt (Einfahrer), működött.

Britannia elfoglaltatásának egyik czélpontját szintén az ott levő érczek birtoka kepezé. Az igazgatás módját ugyan nem tartották fenn oly teljességben felirataink, mint más tartományokban, de Derby, Sommersetshire, Gloucester, Strafford és Nyugati Reading 50—187 font nehézségű és meglehetősen nagy számú ólomgömbjei, úgyszintén az ismeretlen eredetű ezüst- és rézlemezek és rögök a rajtok látható bélyegekkel kétségtelenné teszik, hogy mindjárt a tartomány elfoglalása után (egy ónlemez 49-ből, tehát a foglalás tán két esztendőről származik) hozzáláttak az ón-, ólom-bányászatához. A Walesben, sőt fenn a vallum mellett mutatkozó salakdombok kiterjedtsége a vasbányászat nagyságát illusztrálja. A C. I. L. VII. 1202—1210 és 1214—1218 bélyeglejstrom kétségtelenné teszi azt, hogy itt is bérlők kezében volt a bányászat; a császárok nevével, sőt az officina jeleivel ellátott bélyegeket ismerünk.²⁾

¹⁾ Orelli, 3346. Mommsen, Die gallischen Eisenwerke. Hirschfeld, Untersuchungen 278. lapján. Az arkarinsok Rómában ismeretlenek valának s csak a tartományi igazgatásban szerepeltek. Ott a bányászatnál (C. I. L. III. 3953), örökösödési adóknál (Henzen, 6644; Corpus Inscript. Latin. III. 1996), a császári háztartásban (Willmanns Exempla 2643) a császárné tisztviselői közt municipiumok és haszonbérlő-társaságok alkalmazottjai.

²⁾ A Corp. Inscr. Latin. VII. kötetéből 1196—1221 látható bélyeg-

A bányatelepek biztossági szolgálata.

A bányatelepek biztossági szolgálatára, sőt a nagyobb technikai vállalatok, például mütavak, átvágások, csatornázások eszközésére, olykor közvetlen az érecek lefejtésére elmaradhatatlan egy-egy katonai szakasz. Az aranybányászatnál nem tudjuk ugyan a katonák tényleges alkalmaztatását kimutatni, de hogy köfejtéseknél nagyon is igénybe volt a katonaság véve, azt a Déva mellett fekvő Bezsán hegyen általam fölfedezett kőbánya feliratos emlékével bizonyíthatom. Déván a XIII. legio egyik vexillatiója működött egyik altiszt (immunis) vezetése alatt.¹⁾

Nagyobb bányáknál egy *decurio*, *centurio*, sőt épenséggel *tribunus militum* parancsnokolt, és pedig majd önállóan, majd a *procurator* alárendeltjeként. Egyiptomban a nagyhirű Mons Claudianus (Gebel Fatire) Philotera szorosán fölül a Vörös tengerhez közelítő nagyszerű syenitjével (a régiek porphyryja) Aunius Rufus *centurio* igazgatása alatt állott.²⁾ Hasonlót mondhatunk az

jegyek. Ezek közt legbecesebb a császárok nevével lebélyegzett 13 darab ólmelez, megjegyezve, hogy Huebner, Rheinisch Museum, Neue Folge, Jhg. XII. 364. lapján a britanniai ólombányászatról értekezett.

¹⁾ Déva, Bezsánhegy 4 km. távolságban a várostól, a római köfejtés törmelékei közt találtatott egy darván kiállított oltárkö. Hereud(i) || et Silva no vexillatio || (regionis) XIII geminae Au[t(toniniane)] Aur(élius) Ar[im]o v(otum) m(erito) p(osit) || immuni(s). Az immunis jelzi a vexillatio vezetésével megbízott altisztet. Vess össze Brambach 660, 662. A V. M. P. szokatlan sorrendjére. Corpus Inscr. Latin. V. 2383. V. M. L. P. Közöltem Archæol.-epigr. Mittheil. 1890. 2. füz. 196. lap 19. sz. és Archæologiai Értesítő Római kőbányászat Déva mellett 1889. évf.

²⁾ Aunius Rufus *Centurio* leg. XV Apollinaris *prepositus* ab *optimo* imp. Trajano *operi marmorum monti Claudiano*. C. I. L. III. 25. Henzen, 5308. Kr. u. 105/117.

ANNIVS RVFVS 7 LEG XV
APOLLINARIS PRAEPOSITVS
AB OPTIMO IMP TRAIANO
OPERI MARMORVM MONTI
CLAVDIANO V · S · I · A

ὄλιος πρὸς τοῖς τοῦ Κλαυδίου ἔργου Ἀούτου χιλιάρχου C. I. Gr. n. 4713. sz. Letronne Rec. I. p. 153.

Assunnál, illetőleg Syemenel Theba (Karuak) közelében ujonnan fölfedezett és művelés alá vett köfejtésről, melyet Kr. u. 203-ban Atianus Aquila *praefectus* idejében Heraclida *dec(urio) alie Maurorum*¹⁾ igazgatott.

Így foglalkoztatták a katonákat egyes exponált tartományok bányászatánál. Például a vallum tözsomszédságában Britanniában vas- és ólomfejtéssel foglalkozott a *vexillatio legionis II. A. officina Aprilis sub Agricola optione officina Mercatii (Lapidarium septentrionale* 295. lapján). Claudius császár túlszigorú követelőzése épen ezeknél a bányáknál kényszeríté elözületlenségre a katonaságot.²⁾

Másutt a katonaságot felmérésekre, bányák kiácsolására, vízmentesítésekre, az aranymosásokhoz megkivántató csatornázásokra használták. (Vitruvius VII. 7. Plinius *Historia natur.* XXX. III. 66—78.)

Ha azonban külön kézbe helyezték a katonai és bányászati igazgatóságokat, akkor tisztán a biztossági szolgálat s a bünyfenyítő eljárás tartozott a katonaságra, bár ha a szükség úgy hozta magával, ezeket is igénybe vették.³⁾ A Bruzzától idézett két esetből azt a tanúságot nyerjük még, hogy a *procurator*nak

¹⁾ C. I. L. III. köt. 15. lap 75. sz. I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Hammoni Chribidi Junoni Regime quor(um) sub tutela hic mons est, quod primiter sub imperio p(ropuli) R(omani) felicissimo seculo d(ominorum) n(ostorum) invictor(um) imp(eratorum) Severi et Antonini piissimorum Aug(ustorum) et [Crete nobilissimi Cas(aris) et] Julie Domnae Aug(ustae) m(atris) k(astrorum) iuxta Philas novae lapicidinae adinventae tractaque sunt parastaticae et columnae grandes et multae, sub Subatiano(?) Aquil(a) praefecto Aegypti curam agente operas dominie(i) Aureli(o) Heraclid(a) dec(urione) alie Maur(orum). Vess össze Bruzza 237. sz. feliratot sub Cura Sergi centurionis leg. XV.

²⁾ Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról 7. lapján Tacitus Germániája XI. 20 szerint Germaniában egy réztelepet fedeztek fel a Claudius katonái.

³⁾ Bruzza 258. sz. felirata, Sub cur(a) Irensei Aug. lib(erti) procuratoris) cesura Tulli Saturnini centurioni leg. XXII prim(igeniae), Hasonló a 259. is, valamint az 1. sz. Sub cur(a) C. Cerialis pr(o)curatoris) subsequente) Sergio Longo centurione leg. XXII prim(ig). A *subsequentes* a műszaki teendőknél alkalmazott altisztai karból telhetett ki. E kifejezés egészen analog az ampelumi *subsequens lib(ertorum)*. C. I. L. III. 1314.

sőt helyettesének (subsequens) is a centurio, vagyis a katonai parancsnok alá vala rendelve.

Aranybányászatunknál a katonai osztály nagyságát nem ismerjük; a Sírium (Mitrovicz) közelében Diocletianus császár által meglátogatott nagyszerű kőfejtésnél a katonai bírászkodás és végrehajtás példáját is felmutathatjuk. A terjedelmes kőbányákban öt műszaki vezető (philosophi) felügyelete alatt nem kevesebb, mint 622 kőfejtő (artifex metallicus) fejté a «thasosi követ és porphyrt».

Diocletianus császárnak megtetszett a szép munka s a napistenszobrát a helyszínen megrendelte. Szerencsétlenségre azonban négy keresztényre esett, mint kiválóan ügyes munkásokra, a megbízatás. Ezek vallásuk tilalmára hivatkozva, vonakodtak idegen isten faragott képét előállítani, s ellenszegüléssel annyira felingerlék a császárt, hogy az a *tribunus militum* kezére adatá őket. Csakhamar kimondják szegény fejőkre a halálos ítéletet s nyomban be is dobattja őket a tribunus az ott közel elfolyó vízbe, valószínűleg a Dunába.¹⁾

A Daciából név szerint ismert procuratorok.

Így megismerkedve a procuratorok különféle szolgálati viszonyával és alkalmaztatásával, ideje beszámolnom a Daciából felmutatható bányagazgatókkal. Régebben hat procuratorot ismert a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötete. Ujabbán egy hetediket valék szerenésés én is kinyomozni. A procuratorok következők: 1. *C. Aurelius Salvianus* procurator augusti,²⁾ ki alatt tán a vízvezeték (aqueductum) javították vagy készítették.

¹⁾ Passio Sanctorum IV coronatorum ornatorum. Dr. Wattenbach fedezte fel e bányászarchaeologiai szempontból is becses passiót s Carajan utószavával Wien. Abhandlungen der k. Akademie 1853 adta ki először. Majd Bödinger Benndorf Ottónak Untersuchungen zur römischen Kaiser-geschichte III. Bd. 1870. 324—338. lapokon adja a szöveget s Benndorf 339—356 sajtát archaeol. megjegyzéseit. Azóta Rossi Bullettino di archeologia cristiana 1879. 51. laptól kezdve adta.

²⁾ C. I. L. III. 1293 felirattöredék végszaka II(?) v[ir]i[us] et ordo Amp[el]ensium C. Aureli[us] Salviano procuratore Aug[ust]i n[ost]ri curante.

2. *C. Sempronius Urbanus*¹⁾ procurator aug(usti), ki Jupiternek szentelt oltárával tette magát emlékezetessé. 3. *P. Marcinius Marci* procurator augg(ustorum),²⁾ ki Ampelumban végzi be pályafutását. 4. *Papirius Rufus* procurator aurariarum,³⁾ hasonlóképen itt tért örök nyugalomra s kinek liberti et heredes mint patrono pientissimo emléket állítanak. 5. A sorrend szerint első helyre illő *M. Ulpius Aug(usti) lib(ertus) Hermias*, procurator Aurariarum,⁴⁾ ki, mint fentebb is érintők, akkora kegyben állott császári uránál, hogy hamvait Rómába szállíthatták. És 6-szor *Neptunalis*⁵⁾ procurator aurariarum, ki az ampelumi ratio tabulariusaként is szolgálta a bányászatot.

¹⁾ C. I. L. III. 1298.

I · O · M ·
C · SEMPRONIUS
VRBANVS
PROC · AVG

Előbb Nagyszebenbe vitetett s onnan Bécsbe az ulvári könyvtárba.

²⁾ C. I. L. III. 1310.

D · M ·
P · MARCINI
MACRI
PROC · AVGG

Mezzerius jegyezte először fel.

³⁾ C. I. L. III. 1311.

MEMORIE
PAPIRI · RVFI · FA
FINAPQ · PROC
AVRAR · LIBERT · ETHE
REDES · PATRONO · PI
ENTISSIMO · FECER
et SLSI

Neugebauer közölte Bull. 1848. p. 154. és Dacionje 178. lap. A Reinbold-féle ház falában beillesztve láttam.

⁴⁾ C. I. L. III. 1312. Opitz fedezte fel az említett tótfaludi zárda kapuja alatt. (Unter dem Thore des verwüsteten Klosters Tótfalu, eine starke Meile von Weissenburg.) Tótfalud Gyulafehérvártól 20, Zalatnától 25 kilom. távol az Ompoly jobb partján s a zárda a falutól még 4 kilom. fentebb egy hegyen feküdt. D(is) M(anibus) M(arcio) Ulpio Aug(usti) lib(erto) Hermie procuratoris aurariarum eius reliquie ex indulgentia Aug(usti) n(ostri) Romam late sunt. Salonia Palestrica coninx et Diogenes lib(ertus) bene merito fecerunt. Vixit (annis) LV.

⁵⁾ Corp. I. Latin. III. 1313. sz.

A procuratoroknak e régebben ismert sorozatát saját kutatásaim egy hetedikkel egészíték ki, Aelius Sostais (vagy tén Sostinus?) pro(c)urator¹⁾ személyében, kinnek érdekes oltárkövét a Zalatnától 2 kilométernyire eső Petrozsány helység gör.-kel. templomának oltárául használgják. Az eredetileg Jupiternek, Junónak és Minervának szentelt oltár ma a kereszténység szolgálatában áll!

Az ily módon létre kikerekített procuratori statushoz járulna még két más kettő, kikről beneficiariusok útján nyerünk értesülést. Igy Kr. u. 161-ben T. Aurelius Diocles beneficiarius procuratoris Jupiternek oltárt szentelt.²⁾ Egy másik *Satrius Felix beneficiarius* Domno és Domnae (Jupiter és Juno) szentel bizonytalan időben oltárt.³⁾ Nem lévén megnevezve egyik procurator sem, ily módon természetesen azt sem állapíthatjuk meg, vajjon a már ismertek valamelyikéhez tartoztak-e e beneficiariusok, vagy azoktól különböznek?

¹⁾ *Archaeol. epigraphische Mittheilungen* 1885. Jhg. IX. 2. Heft. 241. lap. 18. sz. Ide való breazai homokkőből készült. Magassága 0.90, szélessége 0.46 m.

I - O - M -
IV NONI REGINAE
MINERVAE
PRO SALUTE ET VICTORIA
ET INCOLVMITATE
MARCI AVRELI ANTONII
FELICIS AVGVSTI ET
IVLIAE AVG MATRIS EIVS
CASTRORVM SENATVS
ET PATRIAE
AELIVS SOSTAIS [SOSTINVS?] PROC

²⁾ *C. I. L.* III. 1295. I(ovi) o(p)timo m(aximo) T. Aurelius Diocles b(eneficiarius) pro(c)uratoris v(otum) s(olvit) l(ibenter) imp(eratoribus) augustis co(n)s(ulibus) Kr. u. 161. Még Opitz találta e követ Zalatnán egy oláh ember kertjében. Ariosti Bécsbe szállítatá s az udvari könyvtár folyosóján látható.

³⁾ Goos, *Archiv des Vereins für Landeskunde Siebenbürgens*. Neue Folge. XII. Bd. 1. Heft. Domno et Domnae Satrius Felix b(eneficiarius) pro(c)uratoris pro se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A procurator hivatali és helyhatósági hatásköre.

Dacia bányavidékének felíratkészlete aránylag kevés felhasználható adatot tartalmaz a procuratorok tiszti és közigazgatási szerepéről. Fájdalom idáig egyetlen bányaszabályzat sem került nálunk napfényre. Az elsőt Aljustrel kis bányaközség szolgáltató 1876-ban. A Compagnie de mineration Transtagane nevű társulat abban az időben egy régi rezbányát kitisztíttatván, egy 0.7^m hosszú, 0.53^m széles és 0.08—0.13^m vastag és mindkét lapján bekarczott írássorokat mutató érczlapra akadtak. A tábla homlokára karczott III. szám azt mutatja: hogy eredetileg több együvé tartozó tábla létezett s a csonka szöveg kétségtelenül teszi azt, hogy legalább még egy táblányi folytatás is hiányzik. Azonban a metsző úgy látszik munkaközben lényeges hibát fedezett fel s a tulsó oldalon újból kezdé munkáját, úgy hogy a felbe hagyott es újra kezdett szöveg egymást meglehetősen kiegészíti s a bányaszabályzat II. pontját sikerült megállapítani. A kezdet és vég megsemmisültek.

A szövegben említett metallum vipascenseről, az irodalomban, lex vipascensisnek nevezik e táblát, hivatkozás lévén különben is *ex lege metallis dicta*, sőt az V. pontban ex lege ferrariorumra is. Ebből kitétszóleg minden bánya, vagy kerület megkapta a saját szabályzatát (lex), melyet kifüggesztve köztudomásra juttatott. Ezen a táblán is láthatók a kiszögezésre szánt nyílások. A név Mommsen szerint egész kerület gyűjtőneve s talán a felfedezőre vonatkozott eredetileg.

Mommsen az érdekes tábla korát ópen a II. század kezdetére vagyis Trajanus uralmi korszakára helyezi; ¹⁾ míg Huebner ²⁾

¹⁾ Mommsen *Ephemeris epigraphica* III. 169. egész terjedelmében kiadta és magyarázta.

²⁾ Huebner, *Deutsche Rundschau* 1877. aug. füzet. Az érdekes tábla Lissaboneban publicáltatott először. La table de bronze d'Aljustrel rapport adressé a Monsieur le Ministre de l'Intérieur Augusto Soromenho professeur de l'histoire à l'école supérieure de lettre etc. Olisipone 1877. X. 12. lap. VIII. ré. Willmanns *Zeitschrift für Bergwesen v. Brussert*, Jhg. XXIX. 2. Heft. 219. lapján foglalkozik vele. Közölte Binder Julius reáliskolai tanár. *Jahresbericht der Staats-Ober-Realschule in Laibach für das Schuljahr 1880. Das Berggesetz von Vipasca.*

a Flavianusok egyikétől (Vespasianus, Titus vagy Domitianustól) származtatja, minthogy ezektől éppen három hispaniai város nyert ilyen érzalapokra szabadalomleveleket.

Igaz, hogy a rézbányászat igazgatása és berendezése az aranybányászatéval nem azonos természetű s az itt szóban levő lusitaniai bányaművek bérrendszere a procuratori hivatal teendőiben éppen a leglényegesebbeket tevő fölöslegessé. Ezek daczára megbecsülhetetlen adalékkul tekinthetjük bányászatunk történetében a *lex vipascensis*, mert ez illusztrálja a procurator administrationalis teendőin felül annak közigazgatási rendeltetését s a bányatermékek kohászati feldolgozása, a bányabérlő kiváltságai mellett az akkori bányaközségek beléletéről is elég kimerítőleg tájékoztat. Huebner a Flavianusok valamelyikének Vespasianus, Titus vagy Domitianusnak korára hajlandó e tábla keletkezését helyezni, miután Hispaniában éppen ezektől három város szabadalomlevele ismeretes. Mommsen egyenesen az I. század végéről, vagy a II. kezdetéről, tehát Trajanus idejéből származtatja, a mi sokkal elfogadhatóbb is, miután Trajanusnak a bányászat amúgy is sok üdvös reformot köszönhet.

A *lex vipascensis* kiváltképen megbecsülhetetlen adalék a bányabérlők és procuratorok viszonyának felderítéséhez. Az egész vipacai kerület a bérlő rendelkezéséhez tartozott s még régi elhagyott bányák felújítása, megnyitása is az ő engedélyétől függött. E bányaszabályzat erejénél fogva (*e lege metallis dicta*) a fölfedezéstől, vagy megnyitástól számított két nap leforgása alatt (*biduo proximo quod usurpaverit occupaverit*) a bányabérlőnél, társánál vagy ügynökénél (*apud conductorem, socium aetoremve huius vectigalis*) jelentést tenni, a bányailletéket lefizetni tartozott az illető. Bányajogositványát egy jelző tábla (*pittacium*) kifüggesztésével igazolá az albérlő oly formán, a mint az mai napság is történik a bányakapitánysági engedélyvel. (A *lex vipascensis* XI. pontja *Usurpationes puteorum sive pittaciarium*. Fájdalom éppen ez érdekes pontnál szakad meg a szöveg folytatása.)

Az állam egész kerületekre megtartott árlejtések útján választá meg főbérlőjét, ki azután kisebb részletek értékesítése által igyekezett a sokszor nagyon is felesigázott bérösszeget összeremteni. Az ilyen bányahaszonbéresítéseknel vagy eladások-

nál az érték századrészét (*centesiana rerum venalium*) állami illeték gyanánt le kelle fizetni az illetékadó-bérlő kezeihez. Ez illeték fizetése alól csupán a császári parancs (*iusu imperatoris*) következtében elárúsított bányák valának mentesítve s még ha becsáron alul történt is az eladás vagy haszonbéresítés, a százalék elengedésének hely nem adatott.

Még a kikiáltó hivatalát is haszonbérbe adták a 100 denáron aluli értékeknel 2%, azonfelül 1%, illetve a *proecól*, kikiáltót. Rabszolgák, teherhordó állatok (öszvér, szamár, ló) után öt darabig egyenkint 3 denár járt. (II. *scripturae preconi*.) Bérlő köteles vala a bányatelepek munkásainak kényelméről, tisztasági igényeiről gondoskodni.

A kincstár költségén készítettett fürdőt július 1-től, a bérlési évek rendes kezdetétől a következő év június utolsó napjáig haszonbéresítve, reggeli 1—7 óráig (vagyis a mi időszámításunk szerint délelőtti 6 órától délutáni 1 óráig) a nők, 7 órától esti 2 óráig (d. u. 1—8 óráig) a férfiak rendelkezésére bocsátá, am azok 1 ass (2 $\frac{1}{2}$ kr.), emezek $\frac{1}{2}$ ass (1 $\frac{3}{4}$ kr.) fürdői díjat fizettek; de a császár procuratoránál alkalmazott szabadosok, rabszolgák, úgyszintén gyermekek és katonák díjmentesen fürödtek. A fürdő jó karban tartása, az üstöknek havonkénti kisúroltatása, zsirral bekenetése, valamint a víznek naponkénti kibocsátása es «*usque ad summam ranam*» friss töltése bérlőre tartozott. Fűtőanyagul hulladékfát a kincstártól nyert; de azt más ezelből nem árusíthatá el. (III. *Balinei eruendi*.) A cipőkészítés, tímárság szintén a bérlőre tartozott s a ki engedély nélkül cipőkészítésen, elárúsításon találtatott az érték kétszeresét fizette büntetésül a bérlőnek. Saját használatra s a rabszolgák által uraknak a cipőkészítés engedélyezve vala. Bérlő minden ide vágó vasárut (*ex lege ferraria*, mint Willmanus megjegyzi, a vasárúkra vonatkozó, de elveszett pontra vonatkozhatik) s egyéb bőrneműt a mesterséghez készletben tartozott tartani, különben ki-ki onnan vásárolhat, honnan kedve tartja. (IV. *Sutrin*.) Ép úgy haszonbéresítve vala a borbélyság s bérlő engedélye nélkül kontárkodó pénzbírságán felül szerszámaik is elvesztette. A rabszolgák egymást es uraikat nyírhatták. Bérlő köteles vala egy vagy több ügyes hajművészt (*artifices*) a környékre is kiküldeni, hol küldöttein kívül másnak szintén 5 denár büntetés terhe alatt

(a mi valóban elég magas büntetés, mert 2 frt körül jár) tiltva vala a hajnyírás. (V. Tonstrini.) Ép úgy hasznóbéresítve vala a szücs- és szabómesterség, az engedély nélkül betolakodók 3 denárral lakoltak (1·20 frt.) (VI. Tabernarum fulloniarum.) Bányászati szempontból sokkal fontosabbak a VII. és IX. fejezetek és ezéjainkra még becsesebbek, mert a ki a vipasci kerületből (in finibus vipascensis) réz és ezüst érczet, illetőleg salakot (scarius) vagy annak porát és zuzadékát (rutrimenta = nyers ércz) súly és mérték szerint ki akarja mosatni vagy tisztíttatni (én itt az olvasztást értem), vagy kőbányát akar nyitni: ebbeli szándékát a procuratornál 3 nap alatt bejelenti és a munkálathoz saját rabszolgáit, napszamosait tartozik elküldeni. Ebből keletkező tartozásukat (a denárok száma olvashatatlan) minden hónap lejártával kötelesek a résztvevők a bérlőnél kiegyenlíteni, különben a díj kétszeresével rótták meg. A ki pedig idegen kerületből réz- vagy ezüstérczet szállított Vipascába, a bérlőnek, vagy üzletvezetőjének minden 100 font (37·7 kgr.) után 1—1 denár kárpótlással tartozott. Ha azonban a fizetési határnapot az illetők elmulasztják: kétszeresét veheti rajtuk a bérlő; sőt jogában állott a kitisztított, összezuzott, előkészített és kiválasztott érczet, a termésköveket, vagy kész lapokat (lausiae) magában a bányában zálog alá vetni, valamig a tartozás kiegyenlítve nincs. (Mint-hogy Plin. Hist. natur. XXXII. 166. az Umbriában és Venetiában a lakosság által termelt termés mészkő neve *testa* vala: az itt emlegetett *lausiae* kidolgozott, eladásra kész kőablákat, lemezeket jelenthet, mint az Huebner Ephemeris Epigraphica. Vol. III. Fasc. III. 181. l. látható) E zálogolás azonban nem terjedhet ki a rabszolgákra, vagy szabadosokra, kik uraik vagy pártfogóik szolgálatában eszközlik a réz- és ezüstolvasztást.

E pontból következtetve Vipasca környékén nemesak a bányászat, de a kohászat is hasznóbérenben állott s a főhasznóbérlő, vagy helyettese ezt is alhasznóbérekkel jövedelmezteté. Ép oly érdekes tudnunk, hogy a Vipascába idegen bányából kiolvasztásra behozott érczek után is súly és mérték szerinti illeték járt a hasznóbérlőnek. Ugyanezen jog alá estek a kőbányák. Mind-ezen illetékek szoros határidőhöz valának kötve s a késedelmezők, makaeskodók ellen a bérlő zálogolási joggal elhetett.

VIII. A bányaközség lakossága közül egyedül a tanító vala

kivéve a metallorum hatósága alól (Ludi magistros a procuratore metallorum immunes es [se placet]. Tehát valamint Rómában és a municipiumokban: itt is fel vala mentve a tanító a községi terhek alól. Nem valószínűtlen ennelfogva, hogy a bányahelységek a kisebb municipiumokkal azonos kiváltságokat élveztek. És Daciára vonatkoztatva Ampelumban két, bár töredékes felirat¹⁾ szintén ezt látszik igazolni. A két felirat ugyan utóbb megsemmisülhetett s különösen a Corpus Inscriptionum Latin. III. köt. 1308. sz. felirata a zalatnai kobóknak 1848. októberében, a Dobra praefect által felbőszített hegyi oláhság feldulatása alkalmával pusztulhatott el. Ebben épen Kr. u. 200-ból ad életjelt az ordo ampelensium.

Septimius Severus a helyhatósági élet fejlesztésével próbálta új tevékenységre galvanizálni különben is a markomann háborúk alatt majdnem elvérzett Daciát. Az Érczhegység éjszaki kijárójával szolgáló Aranyos-völgyet Tordánál a legio V. Macedonicával szállja meg s e szintén bányászatot (só) folytató helységet (Pata-vissensium vicus) coloniává emeli.²⁾ Apulumot, a tartomány katonai székhelyét s az aranyvidék hadászati kulesát III. viri évenkénti választásával ruházza fel.³⁾ Az Érczhegység harmadik völgynyílásánál (Csigmo, Algyógy) Germizara⁴⁾ szintén hálálkodik neki s a negyedik és utolsó kaput képező Veczel = Miciában a katonaságot elavult fürdőjök javíttatása által kötelezi le.⁵⁾

Ha már a lex vipascensisből láthatólag, a bányahelységek a kisebb municipiumok kiváltságát élveztek: csodálhatnók-e, ha az Érczhegységért és Daciáért annyira érdeklődő *Septimius Severus* a bányaság központját Ampelumot valóban helyhatósági kiváltsággal is emelni igyekezett.

Ime tehát a procurator kezébe vala letéve az illető bánya-

¹⁾ Corpus Inscript. Latin. III. köt. 1295 fentebb bemutatott felirat és 1308 Ordo ampelensium).

²⁾ Ulpian Dig. 50. 15. 1. 8. Ulpian Caracalla idejében 211—218 írja Pata-vissensium vicus colonie impetravit.

³⁾ C. I. L. III. 1132. L. Flavius Italicus primus quattuor vir municipii Aureli Apuli.

⁴⁾ C. I. L. III. 1393.

⁵⁾ C. I. L. III. 1374. Pertinax Aug. Cos. balneas Coh. II. Fl. Com-mag. vetustate dilapsas restituit.

községek helyhatósági kormányzata is. Sőt hatásköre egyes a bányászszemélyzet ruházati kellekeinek előállítására hivatott iparágak ellenőrzésére is kiterjedt s ügyszólva tőle függött nemcsak a bányászok, de egyúttal egy esomó más üzletember boldogulása is. Állása annyira bizalmi vala, hogy a császár nevében, belátása szerint intézé a haszonbéresítéseket és elárúsításokat. Böven elég alap vala e szerint a hivatali hűség és szorgosság megkövetelésére.¹⁾

Nagy bérletknél még több függött a procurator szigorú becsületességétől és szakértelmétől. Ügyszólva ellenőrizhetetlenül kezelé a bérjövendelmeket, melyeket a bérlők munkásai, rabszolgái után, belátása szerint vetett ki. Őt illeté az ilyen berállomások (statio) kereseti kimutatásának hitelesítése és utalványozása. Rendeletei egyenesen a császár nevében keltek.²⁾

Csupán igazságszolgáltatási tekintetben vala korlátolva, mennyiben a proconsul, proprator illetőleg legatus; olykor a katonai parancsnok, sőt jelentéktelenebb bányaterületeken a tartományi finánczprocurator látta el a bünyenyítő ügyeket. Mégis, mint a sirmiumi terjedelmes köfjétnél fentebb láttuk, a katonai parancsnok ügykörébe vala osztva a bünyesetek ellátása s a bünyösök megfenyítése. Egy lázadás alkalmával Palestinában a procurator által letartóztatott izgatókat szintén a katonai parancsnoknak szolgáltaták ki, további eljárás vegett.

Azonban a procuratori hivatal a hozzá tartozó műszaki és közigazgatási teendők mellett egyúttal bányarendőri és bányabírósági feladatot is szolgált. Azt mondhatnók, hogy a napjainkban működő bányai igazgatóságok, bányabírósági teendőkkel felruházott törvényszékek, valamint a bányabiztosságok és kapitányságok összes ügyköre a procurator aurariarum kezében összpontosult. Részemről a Daciában észlelhető czimezési különb-

¹⁾ Dig. XLIX. 14. 3, 5 in venditionibus fiscalibus fidem et diligentiam a procuratore exigendam.

²⁾ Dig. I. 19. 1: Ulpian ad Edictum. Quo acta gesta que sunt a procuratore Cesaris sic ab eo comprobantur atque si a Cesare gesta sunt, és Dig. I. 19. 2 non enim alienare ei rem Cesaris sed diligenter gerere commissum est.

ségek daczára a procurator aurariarum; ¹⁾ procurator augusti,²⁾ vagy augustorum,³⁾ vagy procurator ⁴⁾ titulusok bármelyikének birtokában állott bányai igazgatók mindenikénél egyenlő hivatali hatáskört feltételezek, és az ügymenet elválaszthatatlanságának tudatában nem igen képzelhetem el, hogy a katonai osztály biztossági és crimínális teendőin kívül egyebekben bárkivel s akár a procurator apulensissel vagy pénzügyi igazgatóval is osztoznia kell vala bányai igazgatóinknak.⁵⁾ A különbség csupán a származásra nézve áll, a mennyiben kezdetben itt is a császári ház kipróbált hűségű libertusai, mint Marcius Ulpianus Hermianus (augusti libertus 1312.) s a minő Neptunalis az előbb tabulariusságot viselt aug. lib. jöttek alkalmazásba. Papius Rufus (1311.) és a többi procurator augusti titulus birtokosai már lovagi rendben levők valának és élvezték a Hadrianus által életbeléptetett társadalmi és polgári előnyöket.

A procuratorok rang- és javadalmi viszonyai.

A procuratorok rangja a fizetések szerint változott. A tartományi procuratorok közt tulajdonképen négy fizetési rangosztály létezett, t. i. trecennarii, ducennarii, centenarii, sexaginnarii. A Claudius császár által különböző szolgálati ágaknál rendszeresített és felszaporított procuratorok — többnyire császári libertusok — nem soroztattak meghatározott díjosztályokba, hanem szolgálatuk minősége és eredménye arányában nyerték javadalmaikat. Épen azért az első században nagy hihetőséggel csupán két díjosztály létezett, ú. m. a lovagi rendű tartományi procuratoroknak 200,000 sestertius (20 ezer forint) és egy alsóbb osztályon 100,000 sestertius (10 ezer forint). A magasabb díjosztályok a magasabb származású előkelőbb aristokrata sarjadékoktól elfoglalt praefectu-

¹⁾ Passio Sanctorum IV. coronatorum. Karajan: Abhandlungen der Wiener Akademie der Wissenschaften. Wien, 1853. Büdinger, Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte. III. 1870.

²⁾ Euseb. h. mart. Pal. VIII. 8.

³⁾ C. I. L. III. 1311, 1312, 1313.

⁴⁾ C. I. L. III. 1295, 1298.

⁵⁾ C. I. L. III. 1310.

rákat illete.¹⁾ Csak miután Hadrianus a procuratori szervezetet egyéb polgári hivatalokkal karöltve életbeleptette: nyert a procuratorok javadalma és rangja olyan szabályozást, hogy a II. század végétől kezdve a hivatali titullussal együtt a díjosztály is megállapítható vala.

A 300 ezer sestertiusból álló legmagasabb fizetés talán egyedül a *procurator a rationibus* osztályrésze vala.

E szerint a procurator a rationibus, a rationalis titulus adományozásával a tulajdonképeni procuratorok sorából magasabb javadalomba és rangba emelkedett. Hasonló díjosztályba tartozott a magister scriinarum ab epistolis latinis (és nem graecis), magister a libellis, a memoria,²⁾ a studiis, a censibus és magister summarum *rationum* és a császár udvari titkára *vir perfectissimus*.³⁾

A provinciális procuratorok közül egyet sem emeltek e magaslatra. A legtekintélyesebbek ducennarii rangban állottak. És ez a beosztás nem függött a tartomány nagyságától vagy a helytartó rangjától, hanem sokkal inkább a kormányzás módjától. Így a *procuratores vice praesidis* és *praeses* titullussal felruházott procuratorok sokkal terjedelmesebb provinciák procuratoraival egyenlő javadalmat és rangot élveztek,⁴⁾ és *duccennariusok* valának.

Még a consularis tartományok procuratorai is csak részben

¹⁾ Die procuratorische Carrière. Otto Hirschfeld, Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte, I. Bd. Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian. Berlin, 1877. 259. lapján.

²⁾ Voltaképen csak a hivatalnál látjuk kijelölve a javadalmat. Eumenius pro instaur. schol. c. 11 *trecenta* illa sestertia, qua sacre memoriae magister acceperam. Minthogy azonban a magister scriinarum is egy rangban volt ezzel, fizetése is ugyanannyit tehetett.

³⁾ Corp. Inscr. Latin. II. 1085. p(erfectissimus) v(ir) a cognationibus domini n. imp. L. Septimi Severi Pertinacis Aug. — Dio ep. 78. 13. Renier J. A. 3386. Bullett. d. Inst. 1860. pag. 22.

⁴⁾ Így procurator Beticæ (míg procuratori tartomány vala) magasabb vagy legalább egyenlő rangot élvezett a procurator Africae-vel C. I. L. III. 5776. proc. Cappadociae-vel (Bullett. d. Inst. 1874. pag. 34) és valószínűleg *duccennarius* vala. A procurator Mauretaniae Caesariensis hasonló állást foglalt el a előléptetést képezett reá a proc. XX hereditarium (Willmann 1270) és proc. proleg. provinc. Mauretaniae Tingitane állás (Orelli 3570). Procurator Sardiniae is ducennarius volt Corp. Inscript. Graec. 2509. kitétszőleg.

tartoztak a *duccennariusok*¹⁾ közé és legtöbbszörre centenariusok, sőt sexaginarinsok valának.

Csakhogy a procuratorok díjazása ugyanazon tartományban is változásoknak vala alávetve s a javadalom megemlézése inkább olyan kiveteles megbízatásokra vonatkozik, mikor a magasabb fizetés ideiglenes élvezete is jogosult vala.

Általában tudva van, hogy a proconsuli tartományok közül csak Ázsia volt provincia ducennaria, a legatusi tartományokból pedig Syria, Dalmatia, Bithynia, Pontus, Gallia Lugdunensis et Aquitanica, Belgica et utraque Germania s talán Cappadocia és Hispania Tarraconensis.

A procurator provinciae Lugdunensis et Aquitanicae a feliratokban megörökített rangsorozat értelmében a provinciális procuratorok közt legmagasabb illette volna meg. Belgica et utraque Germania procuratorai is magas rangot foglaltak el.²⁾ Syria procurator a azután Asia,³⁾ Asia procurator a Cappadocia⁴⁾ és Cappadocia procurator a *Baetica*⁵⁾ procurator a lett utóbb, a mi a javadalmazás és rang fokozódásának természetes menetét nem illusztrálhatja. Baetica azonban csupán oly rendkívüli időszakban tartozhatott a pr. ducennaria csoportba, a minő a mórok betörése vala.⁶⁾

Africa, Gallia narbonensis, Sicilia, Macedonia, Achaia senatusi és Lusitania, Galatia, Pamphylia, Lycia, Arabia, Armenia császári és Moesia, valamint a két Pannonia⁷⁾ consularisi tarto-

¹⁾ Így például Dalmatiában Corp. Inscript. Latin. III. 1985. Corp. Inscript. Graec. 3781. Bithyni- és Pontusban a III. században Corp. Inscr. Graec. 2509 és Sueton Claudius életrajzában 24 ornamenta consularia etiam procuratoribus *duccennarius* indulsit, mondja Graecianus Laeo Gallia procurator a és talán *Junius Cilo* Pontus procurator a vonatkozólag; bár kétséges, hogy akkoriban a Pontus procuratorai ducennariusok lettek volna. Laeo Galliában rendkívüli megbízatást teljesített.

²⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 5211. Varius Clemens.

³⁾ G. Willmanns Exempla inscriptionum latinarum 1253.

⁴⁾ U. o. 1256.

⁵⁾ U. o. mint előbb.

⁶⁾ C. I. L. II. 2029.

⁷⁾ G. Willmanns Exempla 1570. Ti. Cl. Prisciano | proc. Aug. | proc. | provinciae | Pannonia superioris | proc. regni Norici | proc. XX. hereditatum | proc. Provinciae | [Mauretaniae Caesariensis] Q. . . . N. io. | rius Severus | praef. coh. | Sigambrorum praepositus classibus.

mányok procuratorainak rangja feltűnően csekély. Judaea nem egészen biztosan, Noricum, Alpes maritimae és Cottiae, Thracia, Phrygia, a procuratio Hadrymetina Afrikában, Li(burnina)³⁾ a centenariusi procuratorokhoz számíthatók. Seneca épenséggel *procuratoriuncula* kiesinyítő néven említi s így a centenariák közé osztja még Siciliát is Epp. 31, 9 non per Penninum Graiumve montem (Graja és Pennini Alpok) non per deserta Caudavie (Epirus?), nec Syrtis tibi (Creta et Cyrenae?) nec Seylla aut Charybdis (Sicilia) adeunda sunt, quae tamen omnia transisti procuratiunculae pretio.²⁾

Ez utóbbiak tehát sexaginariusi procuratorokat nyertek volna.

Daciában, mint köztudomású, már Hadrianus idejében két közigazgatási és pénzügyi kerület keletkezik ugyanannyi procuratorral, ú. m. Dacia inferior és superior, melyek közül utóbbinak székhelye a tartomány fővárosa Sarmizegethusa vala. Antoninus Pius idejében hármassal alá jött a tartomány, úgy hogy Lucius Verus császár halála után M. Claudius Fronto helytartósága idejében Kr. u. 170 körül már három kerülettel találkozunk, ú. m. Dacia porolissensis (Mojgrad, Zilah mellett), D. apulensis (Apulun fővárossal), Dacia Malvensis, az ismeretlen Colonia Malvensis fővárossal. A három kerület ugyan közös helytartó vezetése alatt működött,⁴⁾ mint a jegyzet alatti névsor is illusztrálja.⁵⁾

³⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 303. lap 1949. Epetium Styober Dalmatiából . . . proc(urator) centenario provinciae Li(burninae).

²⁾ Még Nagy Constantin után is érvényben maradnak a ducentariusiok és centenariusiok, holott a trecentariusi rangosztályok már előbb, a setaginariusioké pedig classe megszűnnek. Az is jól megjegyzendő, hogy a IV. századtól kezdve ez elnevezések csak a rangot, de nem jelentik egyúttal a fizetés magasságát is.

⁴⁾ Corp. Inscript. Latin. III. 753. Turnu Severinben 1829-ben talált s Bucurestbe szállított terjedelmes márványlap. Julio Capitonii conductori portovii (publicia?) Illyric(i) e[st] r[ip]u[e] Thraciae ab ordinibus Ulp(i)ae Ratiar(i)ae ex Moesia superiore, Traiane Sarmizegethusensium ex Dacia superiore; item II virilibus Ugyanezt igazolja Diploma honestae missionis XXXIII.

⁵⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 1457. M. Claudio (Ti) C. Quir(ina) Frontani cos. leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciae Porolissensis et Daciae Malvensis et Daciae Apulensis simul etc. . . .

⁶⁾ Dacia helytartói a hármassal osztás után. Corp. Inscr. Latin.

Minden kerület élén egy-egy procurator vezetése az állam pénzügyeit, kik a helytartótól függetlenül óvják és gyűjtik be a

III. 1374. Pubus Terentianus consularis III Daciae 193. Miciában a kijavított fűrdőt megújítja. 905. P. Septimius Geta legatus Augusti pro praetore már Pertinax kinevezte volt, de mielőtt állására beérkezett volna, meghalt. Testvére megerősíti 193-ban s 195-ig marad ill. 1377 Merius Surus consularis III Daciae. (Lásd Téglás G. és Király Pál, Újabb adalékok Dacia felirataihoz. Erdélyi múzeumegylet 9. lap, 12. C. I. L. 876, 1308, 1393. L. Octavius Julianus legatus Augustorum consularis III Daciae 200-ban. Septimius Severus és Caracalla közös uralma alatt. C. I. L. III. 1007. P. Calpurnius Proculus legatus Augustorum pro praetore 198—211 közt mint consul érkezik Achaiaiból. C. I. L. III. 1564. G. Julius Gallus consularis legatus Augustorum 198—211, 198-ban consulságot viselt. — 1127. C. Julius Maximinus legatus Augustorum pro praetore 198—211. — 1174. C. Pomp. Liberialis consularis III Daciae 198—21 közt. Dio Cassio 73. 13. Spartian Caracalla 6. Marcus Agrippa 218 valódi minta szerencselovag. Rabszolgái sorban egy előkelő úrnő fodrásaként kezdi meg pályafutását, mely kinstári ügyességig fejlődött. Csalás miatt száműzetésbe küldik, honnan Caracalla egy rossz órában visszahívja s a császári iroda élére jut, majd consul lesz. Elhízakodottsága, megbízhatatlansága miatt a praetor rangú senatorok közé degradálják, de Caracallát ismét kiengeszteli s az a hajóhad parancsnokává avatja. E sok jót azzal hálálja meg, hogy a Caracalla ellen támadt összeesküvésben részt vesz s tulajd meggyilkoltatásának is egyik tettese. Macrinus császár Dacia helytartóságával jutalmazta. C. I. L. III. 1178. L. Marius Perpetuus (rokona vagy testvére Marius Maximus Perpetuus történetírónak) consularis Daciae III. 221—222. C. I. L. III. 797, 798. Jasinus Domitianus legatus August. pro praetore Alexander Severus alatt 222—235. C. I. L. III. 1153, 1415 és Téglás G., Király Pál, Újabb adalékok, 8. lap, 10. (Henzen, 6049.) L. Aemilius Carus Augusti pro praetore III Daciae. Előbb Arábia legatusa, majd a három Dacia végül Cappadociae. C. I. L. III. 1455. L. Annus Fabianus I. Aug. pr. pr. prov. Daciae 1465. leg. Aug. prov. Daciae consularis. 1461. Tib. Julius Flaccinus legatus Augusti provinciae Daciae. 1573. Simonius Julianus praeses Daciae, később, de 254 előtt pr. factus urbis. 192. M. Valerius Maximianus Numidia praeses, majd legatus Augusti Daciában. 832. Marc. Veracilius Verus legatus Augusti pro praetore. Még három ismeretlen nevű legatusról szólnak felirataink. Az 1889. év folyamán Szászváros mellől az alsóvárosvízi, de névleg még ismeretlen római castrumból a dévai múzeumba került Diana oltára. C. Arrius Antoninus legatus Augusti pro praetore. (Archaeol.-epigr. Mittheilungen von Oesterr.-Ungarn, Jhg. 1890, 2. Heft, 194. lap, 12. sz. Neue Inschriften aus Dacien. Téglás, Király.)

tributumot, a birtok minősége és mennyisége, szóval katasteri állapota szerint változó földadót. A katasteri felvétel öt évenként eszközöltetett, s hogy minő beható részletességgel történt el a moztanítól, mutatja az is, hogy még a gyümölcsfákat is egyenként vették számba.¹⁾ Az ily módon megállapított ingatlanok ezer arany értékű egységekre becsülve egy vagy két százaléknyi adóval terheltettek meg, melyet aztán a községek hajtottak fél felelősség terhe alatt. Épen bányavidékünkéről, Alburnus maiorból szól egyik viasztábla az adószedés szigoráról, midőn egy fél házrészlet eladásánál vevő szerződésileg eladóra hárítja a legközelebbi becslésig érvényes adóösszeget.²⁾

A vagyontalanok, a más hatalma alatt álló napszámosok, jobbágyok, rabszolgák, nők gyermekek által fizetett fejadó (tributum capitis) mennyisége ismeretlen.³⁾

Az örökösödési 5%, a rabszolgák szabadon bocsátásának huszadát, az évi ajándékokon (aurum coronarium), végrendeleti örökösök nélkül elhaltak, valamint az állam részére végrendelező hagyatékokon (a caducis) kívül tekintélyes jövedelmet hajtottak a vámok is. Dacia abba az óriás vámterületbe tartozott, mely Helvetia hegyeitől a Hemus hegység tartományain át a Duna jobb partvidékeit a Pontusig felölelte s a procurator publici portorii Illyrici et ripae Thraciae hatósága alatt állott.⁴⁾

¹⁾ Ulpian. De censu Digest 50, 15.

²⁾ Corpus Inscript. Latin. III. kötet, 2. rész, VIII. sz. viasztábla. . . . conventique inter eos uti Veturius Valens pro ea domo tributum usque recensum dependat.

³⁾ Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis, Dacia fővárosa. Várhely. Irta Király Pál. Budapest, 1891. 165. lapján.

⁴⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 751 és 752 a kezdeti bulgár zárlatában. Numini Augustorum(m) et Genio p(ortorii) p(ublici?) Hermes Juliorum Januarii Capitonis Epiphroditii conductorum p(ortorii) p(ublici?) Illyrici et ripae Thraciae ser(vus) vil(iens) posuit. Egy más kővön 752. I(ovi) o(p)timo) m(aximo) e(t) num[ini] Aug[ust]i n[ost]ri et G[en]io?) p(ortorii) p(ublici?) procuratore] Aviano Bel[ic]o. Macao Caesaris n(ostri) ser(vus) vil(iens) vecti(g)alis Illyrici idib. Sept. Mamertino) et Ruf. eos. Kr. u. 182. E két feliratot C. I. L. III. egy kőnek veszi, de két feliratot Kanitz Donaubulgaren II. 195. lap és Nicapolisnál találtak. Ugyanerre vonatkozik 753 a Turna Severinből Bucarestbe vitt felirat. Jul(ia) Capitonis c(onductori) p(ortorii) p(ublici?) Illyrici) (et ripae) T(hraciae) omnib(us) honorib(us) ab ord(ine) (municipii) Fl(avii) Serniatium etc.

A 2-5% vámot a Dacia délről az Al-Duna mellől Sarmizegetusának vezető úton *Tsierna* (Ó-Orsova),¹⁾ fentebb *Ad Mediam* (Mehadia),²⁾ *Pons Augusti* (Marga),³⁾ *Sarmizegetusa* (Várhely)⁴⁾ állomásokon szedték.

Ugyancsak a Duna távolabbi vidékeiről a mai Bulgaria területéről (Moesia inferior) érkezett árukat az *Aluta* (Olt) mentén sorakozó vámállomásokon, u. m. *Nicapolis* jobb partján,⁵⁾ *Celei*⁶⁾ a romániai balparton az Olt torkolatához közel, s fentebb nagy hihetőséggel *Becha* (Romula)⁷⁾ vámolták meg.

A nyugat felől beszállított cikkek elvámolása a Marosvölgy utolsó római állomásán *Miciában* (Veczel, Dévától 8 km., nyugatra Maros-Németi alatt) történt, mint azt a *Pons Augusti* vonatkozó felirat⁸⁾ s a gróf Kuun Géza birtokában levő maros-

¹⁾ C. I. L. III. 1568. Felix Rufi Saturnini [c(onductoris)] p(ublici) p(ortorii) t. . . p. . . expr. io? Stationis Tsiernensis) Kr. u. 157.

²⁾ C. I. L. III. 1565. Hereuli pro salute imperatoris) M. Aurelii) Antonini) pii Aug(usti) et Juliae) Domnae Aug(ustae) matris Aug(usti) et castrorum sub cura Julii) Paterni) procuratoris) Syntrophus vil(iens).

³⁾ C. I. L. III. 1351 és *Ephemeris epigraphica* II. 424. I(ovi) o(p)timo) m(aximo) terre Dac(iae) genio p(opuli) R(omani) et commercii Felix Caesaris n(ostri) ser(vus) vil(iens) stationis pont(is) Aug(usti) promot(us) ex statione) Mie(n) ex Vik. . . Vesd össze Domasewszky, Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Archaeol.-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. Jhg. XIII. 1890. Heft II. 142. lapján, 72. jegyzet olvasási módját szemben Mommsennel, ki előtt még nem vala ismeretes, hogy Veczelt *Miciának* nevezték, a mint azt Studnitzka az *Archaeol.-epigr. Mittl.* VIII. évf. 48. lapján szerencsésen megfigyeltte.

⁴⁾ C. I. L. III. 753. fentebb már bemutatottam a diszempléket *Julius Capito* adóőréről.

⁵⁾ C. I. L. III. 751. és 752. Vesd össze Domasewszky Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Archaeol.-epigr. Mittheil. Jhg. XIII. 134. lap. 27. jegyzet, hol 751 numini Augustorum) Kr. u. 161/68 olvas és 752 et genio p(ublici).

⁶⁾ *Archaeol.-epigr. Mittl.* III. Nr. 2 [imperatoris) Caesari) M. Aurelii) Commodi Antonino Augusto) sub e[un]dra Cl(audii) Xenophontis procuratoris) Aug(usti) Zoticus et Sal[vi]anus ser(vi) vil(iens) posuerunt).

⁷⁾ C. I. L. III. 752. Sarmizegetusa és Tomi közé helyezí municipium Romulensium. Traiane Sarmizegethusensium ex Dacia superiore item II viralib(us) ab ordine municipii Romulensium; beneute civitatis Pontice Tomitanorum; . . .

⁸⁾ C. I. L. III. 1351 és *Ephem. epigr.* II. Nr. 423. Lásd fentebb.

németi kastély üvegházának falába illesztett reliefnek a vám-tisztviselőt szemleltető képesoportja is megerősíti.

Specialiter bányavidékünket is részeltették a vámszedés terheiben s egyfelől a miciai állomás (Veezel) eszközlé a déli vidékre az általam föltételezett körösbányái subprocuratori kerületbe vitt czikkék megvámolását. De a fővámvonal Apulum-ból indult ki az Ompoly mentén és épen Ampelumban (Zalatna) a procurator aurariarum által történt az elvámolás is,¹⁾ mint azt az általam fölfedezett felirat igazolja.

A verespataki viasztablák érdekes esoportjából mutathatjuk be egy fenyőtáblácskára jelölt s utóbb ráfestéssel élénkített bélyegét az Antoninusok egyik elsőrendű állami vállalkozójának.

Az érdekes reliquia a n. múzeum tulajdonában látható Budapesten. T. Juli(us) Saturnin(us) conductor (vectigalis) illyr(ici) ann(o) VI, vagyis bérvizonyának hatodik esztendejében állítá ki az elfalazott viasztablák valamelyik tulajdonosának e lebélyegzett fenyőlapot, s mint-hogy a legfiatalabb keletű viasztábla 167 márczius 28-ról származik (történetesen épen a sor szerinti is I de tollendo collegii funeratici): így minden hibetőség szerint a következő ta-

vasz, vagy a nyár folyamán támadt a markomann háborúk egyik csapatától az a veszedelem, mely a lakosságot feltettebb érték-tárgyainak elrejtésére es menekülésre készítete.

T. Julius Starninus tehát a markomann háborúk idején az illyricumi vámszövettségbe tartozó tartományok adóberelője. Összeköttetéseit a tiroli Fernerektől, a hajdani Bhattiától le Thraciáig kimutathatjuk, mert alkalmazottai, ügynökei e roppant terület minden pontját behálózták. A Dráva völgyében *Laurium* (Mantthen) hivatali, vagyis adószedő statiója (vectigalium Illyrici statio), adóellenőre (contrascriptor) által ismeretes.²⁾ Dél-Tirolból

¹⁾ Téglás Gábor, P. Király, Neue Inschriften aus Dacien. Archaeol. epigraphische Mittheilungen, XI. 237. oldal, Nr. 19. Isidi(?) [pro salute M. Jul(ü) Apu[ll]maris Ver[us] Aug[ust]i n[ost]ri Romani Aug[ust]i n[ost]ri) vern[is]e v[er]il[ic]i) posuit (sic).

²⁾ C. I. III. Volumen pars posterior 590, lap. 4720; sz. D(is) n(a-

Trident mellől Festinus arkarius (pénztárnok) és Fortunatus contrascriptor¹⁾ (ellenőr) áldoztak Isidi myrionime, Karnicum-ból a Karni Alpok alól Respectus szolgálja és adószedő servus villicus²⁾ nevezi meg magát. Sőt Dacia területéről lép Kr. . . . 157-ből a Tsiernánál (Ó-Orsova) működött vámstatióról Rufus Saturninus, tehát Julius Saturninus egyik közel rokona, tán atyja vagy fivére szintén ismeretes Felix Rufi Saturnini conductoris publici p(ortorii) t. p. expr. IV. stationis Tsiernens(is).³⁾

Ép oly tekintélyes és előkelő adóberelőül ismerjük az illyricumi kerületből a Thracia partjáról a fentebb már megnevezett Julius Capitót (conductor portorii publici Illyrici ut ripae Thraciae), kinek Dacia határán Turnu-Severimnek tiszteletére egy áradó felirat szólt. (C. I. LIII. 753.)

Az itt szóban forgó összes jövedelmek kezelése a tartományi procuratorra tartozott. Ez ideig Daciából Dacia superior és Dacia Apulensis néhány procuratorját ismerjük u. n.

1. Dacia superior.

1. Q. Decius Vindex procuratur Augusti, kinek emlékét a pusztakaláni gör.-kath. templom jelenlegi oltárköve s egykor Fortunának szentelt oltár tartotta fenn, a hol azt magam is meg-szemléltém.⁴⁾

2. M. Luccius Felix procurator, kinek Mithra áldozata tartá fenn emlékezetet.

3. T. Desticius Severus . . . procurator Daciae superioris 160 körül.

nibus) Amando T. Jul(ü) Saturnini ser(vo contra)ser(riptori) Maturus et Mereator vilici bene merenti.

¹⁾ C. I. L. vol. V. 5080. Isidi myrionime sacrum Festinus T. Julii Saturnini (conductoris) p(ortorii) p(publici?) ser(vus) arkarius Fortunatus eiusdem servus (contra) s(criptor) faciendam curavit. 5080.

²⁾ C. I. L. vol. V. 1864. Respectus T. Jul(ü) Sa[ur]t[ur]nini conductoris p(ortorii) p(publici?) vect[ig]ali[s] Illyrici ser(vus) villicus).

³⁾ C. I. L. III. 1568. Hereuli Aug. Valer. M. | Felix Rufi Saturnini G. P. P. | T. P. EXPR. IV. Stationis | Tsiernen. III. Id. anno XI | Barbato et Regulo cos | Ex voto posuit.

⁴⁾ Corp. Inser. Latin. III. 1404. Torna Károly találta fel először. Tizenkét felirat. Kolozsvári múzeumegylet II. 132.

⁵⁾ C. I. L. III. 1737. Zámra került a volt báró Nopcsa-féle parkba.

⁶⁾ C. I. L. III. 8660.

II. A porolissumi kerület pénzügyigazgatói.

4. T. Claudius Quintilianus proc. Aug. 157. (C. I. L. III. 836.)
5. Aelius Constans proc. Aug. Commodus alatt 185—192. (C. I. L. 836.)
6. P. Sempronius Aelius Lycinus proc. provinciae porolissensis Caracalla és Geta alatt 211—212. (C. I. L. III. 6054., 6055. Ancyrából.)
7. Ulpius (a ki később proc. Aug. Dac. Apul.) proc. prov. porolissensis. (C. I. L. III. 1464.)
8. C. Aurelius Aelianus proc. Aug. (C. I. L. III. 853.)
9. C. Publicius Antoninus Probus proc. Augg. (C. I. L. III. 856.)
10. Valerius Catullinus proc. Aug. (C. I. L. III. 857.)
11. M. Cocceius Genialis V. E. proc. Augg. N. N. (Kolozs-váron.)

III. Dacia Apulensis.

12. P. Cominius Clemens . . . procurator Daciae Apulensis a II. században.¹⁾
13. T. Cornasidius Sabinus . . . procurator Daciae Apulensis 193—211.²⁾
14. Ulpius . . . procurator provinciae Daciae Apulensis 211—212.³⁾ (Lásd 7. sz. a porolissumi kerületből.)
15. Q. Axius Aelianus . . . procurator Daciae Apulensis 138-ban,⁴⁾ és procurator bis vice praesidis, vir egregius.

¹⁾ C. I. L. III. 8659.

²⁾ C. I. L. III. 54. 39. Bullett. del Institut. 1874. 33.

³⁾ C. I. L. III. 1464. Jelenleg Nagy-Osztron a Csulay-láz tornáca alatt levő s Várhelyről származó felirat. Ulpio . . . proc(uratori) Aug(usti) [provinciae?] Dac(iae) Apul(ensis) a(genti) vices praesidis item proc(uratori) prov(inciae) Porol(issensis) subpraefecto) annon(ae) sacrae urbis, praep(osito) leg(ionis) VII Gem(inae) G(etic(ae)?) item proc(uratori) sat(ionis) priv(atarum) per Tusciam et Picenum, item proc(uratori) ad bona Plautian(i), trib(un)o mil(itum) leg(ionis) II Part(hic(ae)) G(etic(ae)) praep(osito) vexill(ationibus) auxiliari(orum) Pann(onis) infer(ioris) praefecto) cohort(is) VII Breueor(um) Siscinus Valerius (centurio) leg(ionis) XIII geminae) [Getic(ae)] patrono optimo.

⁴⁾ C. I. L. III. 1422. Várhelyről Gyulafehérvárra a fejedelmi palotába vitt kő, hol Zamosius leírta. Általán a dévai múzeumba szállított. Fortunának szentelt oltár. 1423. Várhelyről a tustyai gör.-kel. tem-

Az ismeretes kerületi finánczprocuratorok névsorát *Romanus* augusti libertus procurator a caducis, a véletlen, végrendelet hiányában elhaltak után támadt örökségek pénztári igazgatója zárja be, kinek egy Nagy-Szeben környékére került s valószínűleg Apulumból származó feliratát Fridvalszky jezsuita, Mária Terézia idejében Beesbe szállította. (C. I. L. III. 1622.) *)

Ha mindjárt a többi procuratorok a centenariusok rend- és fizetési osztályába tartoztak volna is, a mint Hirschfeld O. hajlandó föltételezni a fentebb megnevezett Ulpius, valamint Qu. Axius Aelianusról felíratilag kimutathatjuk, hogy a procuratores vice praesidis állást is elfoglalták. Ulpius cursus honorumában ott szerepel subpraefectus annonae sacrae urbis, procurator stationis privatarum per Tusciam et Picenum, procurator ad bona Plautian(i), s legutolsó állását megelőzőleg procurator provinciae Porolissensis s mint procurator Augusti provinciae Daciae Apulensis egyúttal agens vis praesidis is vala.

Axius Aelianust Mauretaniae Caesarensis Meres nevű községében, a Medzsa téren talált más felirat is emlékeztetessé tevő. Ugyanő Alexander Severus alatt 222—235. a res privata principis gondozója. Belgica és a kel. Germania procuraturájában valószínűleg Maximinus et Maximes procurator korában élt s Maximinus alatt 235—238 Dacia Apulensis et bis vice praesidis. Hogy a Traján utjának curatora vala, ez kissé feltűnő lovagi rendű voltánál fogva. Azonban Henzen 6470. titulusa is analog esetet tartalmaz, sőt ugyancsak Henzen 5451. szerint praetor is

plomba vitetett s ott oltárkö. Ugyancsak 238-ban Iovi optimo maximo Junoni Reginae Minerva omnibus diis immortalibus szóló oltárkö. — 1456. Várhely, jelenleg M.-Brettyen, Buda Károly főszolgabíró (régí Bálint Miklós-féle) házában. Q. Axius Q. f. Pál. Aeliano) eq(uiti) Romano) Laurenti Lavinat(i) curatori ad popul(um) vi(arum) Traianae et Aureliae [et] Aeclanensis, procuratori ad aliment(a) per Apuliam Calabriam Lucaniam et Bruttios, procuratori rationis priv(atae) provinciae Mauritaniae Caesariensis item per Belgicam et duas Germanias procuratori provinciae) Daciae) Apulensis) bis vice praesidis ordo coloniae) Sarmizetusa) metropol(is) patrono, Henzen, 5530 pnc. prov. Arabiae ibi vice praesid. bis.

^{*)} C. I. L. III. 1456. Mommisen megjegyzése Renier Revue archéologique. Új folyam, X. köt. 1864. 218. lapján.

viselte e tisztelet s a Beneventum-Brundisium közti út curator-ságát.

A C. I. L. III. 6575. sz. feliratából következtetve a rendkívüli alkalmaztatásban állott procurator Illyrici per Moesiam inf(eriorum) et Dacias tres centennarius lehetett és Dacia hármas kerületének pénzügyi igazgatói talán a procurator Dacia Apulensis kivételével még esekélyebb fizetési fokozatot nyertek és *sexaginariuskok* lehettek. Helvius Pertinax tartományi helytartó, mint procurator ducentennarius Daciae triarum a markomann háborúk idején rendkívüli időszakban érkezik 178-ben Daciaába. Rangját és javadalmát tehát a rendkívüli nehéz feladatokhoz szabták.¹⁾

Az apulumi fináncprocuratoroknak ily módon megállapítható centennariusi állásából is kiemelkedik két procurator a. n. Qu. Axius Aelianus, ki mint vir egregius és procurator bis vice praesidis, már ez alapon is magasabb fizetés birtokában kelle, hogy legyen. Ugyanő procurator rationis privatae provinciae Mauretaniae Caesariensis, item per Belgicam et duas Germanias tehát sexaginariusi állásokban kezdte meg pályáját.²⁾ Hasonlóképen Ulpius procurator augusti provinciae Daciae Apulensis bis vice praesidis,³⁾ a ki a subpraefectus annonae sacrae urbis, procurator stationis privatorum per Tusciam et Picenum, procurator ad bona Plautiani, tehát sexaginarum urbis állásról emelkedett, e két izbeli helytartói helyettesítése által a különben is centennariusi procurator Daciae Apulensistől a *ducentennariuskok* közé küzdhetette fel magát.

És hogy a procurator a caduceis (Romanus) javadalmát ne hagyjuk említetlenül: legjobb esetben ez is a sexagenariuskok közé sorolható, mint a procurator ad bona Plautiani (lásd fentebb Ulpius) és procurator ad bona damnatorum stb.

¹⁾ Dio Cassius 71, 122. Capit. Vita Pertinacis C. 2.

²⁾ C. I. L. III. 1422, 1423 és 1456.

³⁾ C. I. L. III. 1464.

A procurator aurariarum, subprocurator aurariarum lehető javadalmazása.

Mind ezen sokféle procuratori cathgoriák közül a procurator aurariarum a kerületi pénzügyi igazgató állásával tehető párhuzamba. A daciai aranybányavidék területre és jövedelmezőségre kétségen kívül kiállja a versenyt, a centenariuskok közé sorozható procurator provinciae Apulensissel, sőt a mennyiben nem pusztán administratív hivatal vala, hanem külön szakképzettséget is igényelt, fontosságra a fölé helyezhető. Ilyen módon, ha mindjárt nem rendelkezünk is biztos felirati documentummal: bányaignagatóink javadalmát 100 ezer sesterciusra (10 ezer forint átlagban) helyezhetjük.

A subprocurator aurariarum állása az adiutores studiorum, procurator ad annonam in Ostiis,¹⁾ procurator bibliothecarum (II. században)²⁾, a tartományi postaigazgatókéval (praefectus vehiculorum),³⁾ a ratio privata alsóbb kerületi igazgatóiével a proc. XX. hereditatium (promagister Romában) a tartományi gladiator-iskolák igazgatóiével, a hajóhad tartományi fő- és központi alpraefectusával, az adiutor praefecti annonae, a római utezák köveztető igazgatójával, az itáliai főutak curatorával stb. tehető párhuzamba. Ehhez kepest legfeljebb sexaginariusi állást foglalhatott el Avianus Aug(usti) lib(ertus) subp(rocurator) auraria(rum), a kinek Jovi optimo maximo Taviano et diis deabusque szentelt oltárkövét ismerjük.

Ugyanazon hivatali állásban hosszú szolgálat, vagy kiváló érdemek által díjjötléket, személyi járandóságot nyerhetett az illető⁴⁾ s így nincs kizárva annak lehetősége, hogy éppen ennél a stabilitást annyira igénylő szolgálati ággnál lehető tartós alkal-

¹⁾ Willmanns Exempla 1251 proc. ad annonam Ostiis ad HS LX.

²⁾ U. o. proc. bibliothec. ad HS LX.

³⁾ C. I. L. VI. 1624. (Orelli 3178) praefectus vehiculorum) trium prov(inciarum) Etall(iae) Lugdunensis) Norbonen(is) et Aquitanic(ae) ad SS LX.

⁴⁾ Erre mutat C. I. L. VI. 246. (Henzen 6339) felirata Enphrates Aug. lib. proc. ob effecta sibi in hac statione annua centena.

mazás s ahhoz képest fizetési kárpótlékok osztogatása uralkodhatott.

A procuratorok egy állásban maradását ugyanis legtöbbször a szolgálat érdeke igényelte, bár Commodus alatt óráról-óra és napról-napra váltakoztak a hivatalnokok s különösen a praefectusok.¹⁾

A császár halálával a megbízás is véget ért s az utód részéről új megerősítést igényelt.²⁾ Ugyanazon alkalmaztatás ritkán ismétlődött,³⁾ s a külső szolgálati ágakban az se igen fordulhatott elő, a mi a palota közelében Rómában oly gyakori vala, hogy az új császár tisztí karát majdnem teljesen kicserélje.⁴⁾

A degradatiók is ritka eseteket képezhettek, mert a császári kegy elvesztése teljes szolgálati feloldoztatást, sőt súlyosabb esetekben büntetést vont maga után. Ideiglenes felfüggesztések, rendelkezési állapotba helyeztetések a hivatali szolgálat természetéből kifolyólag a procuratori fokozatok mindenikén, a legmagasabbtól le a legalsóbbakig, elő szokták fordulni s így adandó alkalommal a mi bányagazgatóinkat is fenyegette ez a különben nálunk Daciában sehol nem mutatkozó eljárás.

Az ampelumi ratio számviteli és irodai szervezete.

Hadrian császár a magasabb közigazgatási állomásokat lovagok részére jelölte ki, a procuratorok sorából a libertusok teljesen kivésznek és egészen az alsóbb fokozatokra kénytelenek szorítkozni.

E szigorú korlátozás által a tulajdonképeni előléptetés lehe-

¹⁾ Vita Commodi C. 6. mutabantur praefecti praetorii per horas ac dies C. 14. ut etiam de his praefectu quos ipse fecerat, triennium nullus impleret quorum plurimos interfecit vel venereo vel gladio.

²⁾ Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht II, 235.

³⁾ C. I. L. VI. 798 proc. ab epistolis et a patrimonio (Domitian alatt) iterum ab epistulis Divi Nerva . . . letio imp. Nerva . . . tertio imp. Nervae Caesar, Traiani Aug. Ger.

⁴⁾ Így Otho (Sueton C. 7) procuratores atque libertos (Neronis) ad eadem officia revocavit. Maximinus az Alexander Severus által kinevezett összes palotaszemélyzetet elbocsátja. Herodian 7, 1 §. Vita Pertinacis C. 12. Dio C. ep. 78, 12.

tősege is megszűnt, vagy a legritkább kivételekre szorítkozott. Az irodai és pénztári tisztviselők ugyan a felette gyorsan váltakozó procuratoroknak pótolhatatlan és megbecsülhetetlen szolgálókat tettek s a szolgálat folytonosságát, hagyományait biztosították. De bármennyire nélkülözhetetleneknek ismerék is őket, legfeljebb annyit értek el, hogy áthelyezések és a szolgálati minőség változtatásával könnyebbedett némileg sanyarú helyzetők,¹⁾ s különben évek során át halálokig vagy nyugalmaztatásuk idejéig egy ugyanazon állást foglalták el.

Az alsóbb tisztí és segédhivatali sorozatban is megvala a javadalmi és szolgálati fokozat. Rangban elől helyezhetők a *tabulariusok*: a tulajdonképeni *könyvezetők* és számtisztek, a kikkel mint a császári irodákban általában, az ampelumi procuratori büroauban is találkozunk. Neptunalis aug(usti) lib(ertus) tabular(ius) aur(ariarum) Dac(iarum),²⁾ mint többször érintők, procuratori méltóságig küzdötte fel magát. A nyilván görög eredetű *Zmaragdus deo aeterno oltart* szentel nejevel Aurelia Urbicaval és Matrona leányával.³⁾

Az ampelumi tabulariusok közt nem találkozunk praepositus tabulariorum,⁴⁾ vagy princeps tabularius,⁵⁾ tehát mai értelemben vett vezető számtiszttel. Felfogásom szerint a tabularius

¹⁾ Így például Eutychus Cæs. n. s. verna pedisequus) a vinis (Murator 899. 6) szabadon bocsátatása után *aditor a vinis* lépett elő. Henzen (6378). Libertusok hasonló minőségben a legkülönbözőbb tartományokban szerepelnek. Ephemeris epigraphica III. p. 50, nro 48 commentari(j)ensis XXXX Gall(iarum) item urbis al(v)ei Tiberis item provinciae Betic(a)e item Alpium Cotti(arum). Corpus Inscr. Latin. II. 3235 tabulario XX hereditatum item tabulario provinciae Lugdunensis et Aquitanicæ item tabulario provinciae Lusitanicæ. Ennek alkalmaztatása tehát nem a procuratorok rangja szerint módosult, mert a procurator prov. Lugdunensis et Aquitanicæ magasabban áll, mint a proc. XX hereditatum, kinek hatósága alá legtöbbször jutott.

²⁾ Corp. Inscript. Latin. III. 1297, a ki azután 1313 alatt procuratorként mutatja be magát. Neptunalis tabularius oltárkövét Zalathán a dr. Rheinbold-féle ház falában magam is szemléltem.

³⁾ C. I. L. III. 1286.

⁴⁾ Orelli 2949. praepositus tabular(iorum) rationis castrensis.

⁵⁾ Princeps tabularius in statione XX hereditatum. Willmann Exempla 1389.

tekinthető hivatalvezetőnek. Segítségére javult az adiutor tabularii.¹⁾ Így Leonas augusti libertus adiutor tabularii Silvanusnak Ampelumban szentélyt (sacrum) állít.²⁾

A könyvvezetőkkel, számtisztekkel egyenlő fontosságú állást töltött be a szintén mindenütt kimutatható pénztárnokfele, vagyis a *dispensator*, a kiket kivétel nélkül mindig a császári rabszolgák sorából emeltek e sokszor nagyon is jövedelmes állásra, s a kik a tartományi igazgatóságoknál, főleg a császár magántisztjei s legkivált a császárné alkalmazottjai közt *arkarius* czimén is előfordulnak, holott Rómában *arkarius*nak czimzett hivattal nem találkozunk. Ilyen *arkarius*³⁾ működött a statio Siscianában. Pannonia superiorban épen a vashányászatnál. Dalmatiában ezt a tiszteket a *commentariensis* töltötte be.⁴⁾

A daciai aranybányászatnál működött *dispensator* az ampelumi (zalatnai) ratióknak egyik előkelő és bő jövedelemforrásokkal rendelkező tisztviselője lehetett. A Callistus augusti n(ostri) *dispensator* által J(ovi) o(ptimo) m(aterno) aeterno conservatori⁵⁾ állított gyönyörű oszlopos oltár most is látható Zalatan Lukács M. kertjében. Dalmatia bányászati ratiója Salónában szintén bír *dispensator*tal: Thaumasto Aug. *commentarie(n)si aurariarum Delmatorum Felicissimus dispe(n)sator*. (C. I. L. III. 1997.).

Rómában a *ratio ornamentorum*nál a *dispensator* vala a *ratio* helyettes főnöke (*vikarius rationis*), sőt akadályoztatás

¹⁾ Mommsen Corp. Inscr. Latin. V. kötetében, 83. lapon nec factum hoc propterea quod dispensator inter eiusmodi ordinis homines vilis haberetur... sed inde res explicatur, quod severa Romana disciplina rem familiarem rationesque domesticas non sinebat tractari nisi ab eo, de quo domine liceret questionem habere adeoque supplicium sumere, id est a servo, unde nihil frequentius apud iuris auctores conditione libertatis ubi *rationes putaret*, petita omnino ex vita quotidiana.

²⁾ Corp. Inscr. Latin. III. 1305. Rheinbold-féle ház falában láttam magam is.

³⁾ C. I. L. III. 3953. Siscianban 1749 találták.

⁴⁾ C. I. L. III. 1997. Thaumasto Aug. *commentarie(n)si aurariarum Delmatarum*.

⁵⁾ C. I. L. III. 1301. I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aeterno conservatori Callistus augusti n(ostri) *dispensator pro salute sua et suor(um) ex v(oto) p(osuit)*.

esetére másodrendű helyettese is ki vala jelölve *vikarius vikarii*.¹⁾

E két hivatali állás képezé úgyszólván törzsét a pénztári és számviteli osztálynak. Tabulariusokkal találkozunk Rómában a központi márványraktár (statio marmorum) számvevőségénél (optio tabulariorum).²⁾ Hermeros Ti. Claudii Caesaris Aug. Germanici ser(vus) Thyamidianns ab marmorib(us) (Grater 25., 12.); *Primigenius* Imp. Caesaris Vespasiani Aug. Juvencianus tabular(ius) a marmoribus. (C. I. L. VI. 301. Murat 913, 3.)³⁾

Ép úgy ismeretes a lunai (Carrara) márványbányáknak a római raktári igazgatóságából T. Flavius Successus Aug(usti) l(ibertus) tabularius marmorum Lunensium (Orelli 2962. Bruzza 126. lapján), annak tanúságául, hogy legalább a Flavianusok idejében külön könyvvezetés illette Rómában e bányákat. Régibb időkben bérben állhatott a lunai márványfejtés, s legalább Henzen az ott előforduló *vilicikel* nem tartja császári rabszolgáknak.

Mint hogy a külső igazgatóságnál nem a császár eszközölte az alsóbb tisztviselőket, mint a központban⁴⁾ történt, hanem a *procurator* kényére voltak azok bízva, úgy hogy az saját rabszolgáiból, vagy libertusaiából is összeválogathatá segédeit, bár felíratilag ennek a gyakorlatnak kevés példáját ismerjük. Így Fortunati Attici Aug. lib. a rationib(us) lib(erti) tabular(ii).⁵⁾ Ép úgy Phœbi Actes Aug. l. l. proc. summ(arum).⁶⁾ Ti. Claudii Aug. l. Prisci Celer ser. tabul. posuit.⁷⁾ Amphatus Hilari Augustor(um)

¹⁾ Willmanns Exempla 1374 (Orelli 3209). A legióknál is találkozunk a *dispensator*tal. C. I. L. VIII. 3288. Adventus Aug(usti) vern(a) disp(ensator) leg. III. Aug. C. I. L. III. 3289. Cassie Auggg. nnn. vern. disp. leg. III. Aug. p. p.

²⁾ Bruzza Inscr. 36. lap.

³⁾ A II. századtól kezdve a római márványraktár vezetője is *procurator* lesz. C. I. L. III. 348. Ázsiából Phrygia Tricomia (ma Kaimar) állomásairól M. Aurelio Aug. liber. Marcioni proximo rationum proc. marmorum (C. I. Gr. 3822).

⁴⁾ Így servi ordinarii és ordinarius *dispensator* a császári udvarnál magasabb rangban állottak.

⁵⁾ Henzen, 5412.

⁶⁾ Henzen, 6525.

⁷⁾ C. I. L. VI. 70.

liberti ser(vus) vilicus¹⁾. Sedati Ti. Cl. Secundini proc. Aug. tabul.²⁾ Az itt felsorolt irodai tisztviselők egyikehez sem tartozhatott a nápolyi múzeum egyik sírkövén levő *actor ferrariarum*.³⁾ Ez inkább a bérlő maga, vagy annak ügynöke lehetett.

Az ilyen alsóbbrendű tisztviselők közös neve *provinci* vala a római közzolgálatban. Ezek részére semmi biztos és határozott rang, vagy fizetési osztály nem létezett, mindazonáltal a császári bureaukban ezek is felvitték 40,000 sestertiusig. Ebből a császár környezetében még egyéb mellékjövedelmekkel is tetéztett állásból azonban a provinciális ügyosztályoknak kisebbrendű és jelentőségű hivatalnokaira következtetést vonni nem lehet, s minden lehetőség szerint hely és eset szerint szabták meg azok járandóságait s legfeljebb a munka könnyebb vagy súlyosabb természete részesülhetett méltányos figyelembevételben.

A III. században s név szerint Septimius Severustól kezdve gyérülni kezdenek ez alsóbb tisztviselők titulussai, miután ettől kezdve a legkülönbözőbb szolgálatokat berendelt katonákkal végeztették. Diocletian tiszti reformjával az alsóbbrendű szolgálat is megszabott formákat és fokozatokat nyervén s a rendes tiszti (statuti) és számfeletti állások (supernumerarii) szabályzatot nyervén: a császári udvar szerencsevadászainak többé a hivatalok se nyújtnak menedéket s az előléptetési sorrend megállapítása, a qualificationális korlátok kitűzése véget vet az udvar és környezete részéről azelőtt e teren gyakorolt korlátlan önkénykedésnek.⁴⁾

A daciai bányászati számosztály segedszemélyzetét Ampelum ratiójában kiegészíté még a helyettes könyvvezető subsecuens librariorum. Justinus Caesar(is) verna subseque(n)s librariorum.⁵⁾ Az irattár kiadója levéltárnokféleje lehetett Fuscinus

¹⁾ C. I. L. VI. 586.

²⁾ Murat 915. 6.

³⁾ C. I. L. X. 1913. Hogy melyik vasbányánál működött ez actor ferrariumnak címzett rabszolga, azt sem tudjuk. Talán Elba szigetén.

⁴⁾ Mommsen, Römische Staatsverwaltung. II. Bd. 784.

⁵⁾ C. I. L. III. 1314. D(is) m(an)ibus Justinus Caesaris) verna subseque(n)s librariorum. Vix(it) an(n)is XV Tertia Verna Valdenio pietissimo, b(ene) m(erito) p(ro)suit).

verna ab instrumento tab(ulariorum).¹⁾ Az intendatura és igazgatósági raktár kezelésére már inkább fegyelemhez szoktatott katonákat vezényeltek a XIII. legiotól. Ily minőségben találkozzunk Ampelumban M. Aurelius Antoninus miles legionis XIII. geminae librariussal, kit 22 éves korában, katonáskodásának ötödik évében szőlített ki szülei karjai közül a halál.²⁾ A másik P. Helvius Primanus miles legionis XIII. geminae librarius consularis, kinek korai elhunytát atyja siratja.³⁾ A fiatal katona a consuli rangban állott helytartó (legatus) alkalmazottja vala.

Végre a *beneficiarius*ról kell megemlékeznünk, a ki ugyan katonai állást foglalt el; de a ratio egyik tényezője vala. Általában mind azon tisztek és principales beneficiarii, kik valamely főbb tisztnak köszönhették kinevezésüket: beneficiarii titulus alatt említettnek.⁴⁾ A császári seregben minden vezénylő tiszt rangjának megfelelő számú beneficiariussal rendelkezett, a kiket az előléptetés, vagy hivatali állás különösebb igényei nélkül különféle üzleti megbízatásokkal láthatott el.⁵⁾ A C. I. L. VIII.

¹⁾ C. I. L. III. 1315. A szép síremlék, melyet nejének állított, Lukács Mihály kertjében Zalataán látható. Fülül koronát tartó férfi van kivésve.

²⁾ C. I. L. III. 1317 még Mezerzius jegyezte volt fel.

³⁾ C. I. L. III. 1318 dr. Rheinbold érdemes bányorvos gyűjtése, ki a harminczes évektől 1848. octoberig itt szolgált, a mikor a felkelő oláhok által kiirtott családja utáni bánatában kiszenvedett. Az általa gr. Kemény József számára gyűjtött és rajzolt feliratok a kolozsvári múzeumban láthatók. Több feliratos emléket házába falaztatott, ő kísérte és kalauzolta volt Neugebauer 1848 tavaszán, ki Aekner Mihálylyal járt erre.

⁴⁾ Livius 9. 30. 3: ut tribuni militum seni deni in quattuor legiones a populo crearentur, quae antea, perquam paucis suffragio populi relictae locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia. Val. Max. 4. 7. 5: L. Petronius admodum humili loco natus ad equestrem ordinem et splendide militiae stipendia. P. Caeli beneficium pervenerat. — Suetonius Tiberius 12: Venit in suspicionem per quosdam beneficii sui centuriones. — Tacitus Historia 1. 25: primores militum per beneficia Nymphidii (t. i. praef. praet.-nak) suspectos.

⁵⁾ Így beneficiarius legati-agens e(uram) e(arceris) C. I. L. III. 3412, beneficiarius consularis iterum stationem habens. U. o. 3049. Még rendőri szolgálatra is alkalmazást nyertek. Tertullian de fuga in persee 13. In matricibus beneficiariorum et curiosorum inter tabernarios et lanios et fures balnearum et aleones et tenones Christiani quoque vectigales continentur.

2586. sz. felirata szerint a császári legatus (consularis) Numidiában 30 beneficiariusal, ellenben *egy tribunus semestris* már csupán 5-tel rendelkezett. Midőn 37-ben Caligula az Afrikában álló legio parancsnokságát a proconsultól egy legatusra ruházta, azt így ezimezi: *aequatus inter duos beneficiorum numerus*. Ilyen beneficiariusok működött minden legatus Augusti pro praetore¹⁾ mellett, sőt az első században az afrikai proconsul legiót vezényelt,²⁾ továbbá a legio legatusa,³⁾ tribunusa,⁴⁾ a praefectus legionis,⁵⁾ praefectus praetorio,⁶⁾ a praetorianusi cohorsok tribunusai,⁷⁾ praefectus orbis és tribuni cohortium urbanorum,⁸⁾ majd a praefectus, subpraefectus és tribuni vigilum,⁹⁾ a hadi flottánál a stolarchus¹⁰⁾ és végre a császári procuratorok¹¹⁾ rendelkeztek beneficiariusokkal.

Ampelumban két beneficiariusról adhatunk számot, u. m. T. Aurelius Diocles beneficiarius procuratoris,¹²⁾ (Jupiternek szentelt oltárával) és Satrius Felix b(eneficiarius) proc(uratoris)¹³⁾

¹⁾ Ephem. epigraph. IV, 39—386. Ha a helytartó consul, akkor a beneficiarius a legio nevével vagy a nélkül így ezimeztetik b(eneficiarius) c(onsularis), csak egy esetben olvassuk C. I. L. V, 5451 beneficiarius legati consularis. Ha nem consul a helytartó: benef. leg., ritkábban benef. leg. Aug. C. I. L. V, 6785.

²⁾ Tacitus Historia 4, 48.

³⁾ C. I. L. V, 3355 benef. legat. leg. I Minerv(u) Ephem. epigr. IV, 387.

⁴⁾ Ephem. ep. IV, 394. Mommsen az I. jegyzetben azt hiszi, hogy csupán tribuni laticlavii beneficiarii léteztek volna.

⁵⁾ Ephem. ep. IV, 393.

⁶⁾ Ephem. epigr. IV, 390 és Mommsen Römische Staatsverwaltung II. köt. 549, valamint Mommsen Staatsrecht II. 1064.

⁷⁾ Ephem. epigr. IV, 396.

⁸⁾ Ephem. epigr. IV, 391. és 392. lapján, I. jegyzetben Mommsen így fejtí meg e rövidítéseket h. pr. urb. beneficiarius praetoris urbanus, mivel C. I. L. IX, 1617 benef. Valeri Asiaticus praet. urb. tartalmaz. Beneficiarii tribuni Ephem. ep. IV, 397.

⁹⁾ Ephem. epigr. IV, 392 és 397.

¹⁰⁾ C. I. L. X, 3413.

¹¹⁾ Ephem. epigr. IV, 388.

¹²⁾ C. I. L. III, 1295.

¹³⁾ Goos, Archiv des Vereins für Landeskunde Siebenbürgens. Neue Folge, XII. Bd. 1. Heft.

Domno et Domnae szentelt oltárával. Mind a ketten a procurator augusti valamelyikénél a bizalmas házi titkári állást tölthették be olyannyira, hogy még az illető házvezetés fáradalmaiban és gondjaiban is osztozkodniok kelle. Mint ilyeneknek emélfogva meghatározott szerepkört nem jelölhetünk ki, az előadottakból kitétszőleg elég neves és jól szervezett ampelumi ratióban.

A munkás személyzet.

A bányamunkások (metallarii) általában a bányatermekék szerint valának egymástól megkülönböztetve. Így találkozzunk aurarii,¹⁾ argentarii,²⁾ ferrarii,³⁾ ararii,⁴⁾ plumbarii⁵⁾ elnevezésekkel. Mind ezektöbbé-kevesbbé szabad embereknek vagy libertusoknak tünnek fel. Aranyvidékünkrol úgy Verespatak, mint Zalatna ismertte tevő a legulus (aurariarum),⁶⁾ a kik alatt az aranymosásokban elfoglalt pirustákat és más colonusokat ép úgy érthetjük, mint a bányatorok előtt az összezuzott aranyerezeknek teknővel eszközölt kimosására beosztott leguli aurariarumok csoportját.

Hogy a leguli aurariarum mégis inkább szabad bányapolgárságot képezett, az iránt a Kr. u. 161-ben Ampuluuban Verus császár nejének, Lucilla császárnénak, feliratilag megörökített hódotlati nyilatkozat alig hagyhat kétségben, miután ott a *libertusok, a rabszolgák (familia) et leguli aurariarum* egymástól elkülönlítve sorakoznak.⁷⁾

¹⁾ C. I. L. III, 941, collegium aurariarum.

²⁾ C. I. L. II, 3440.

³⁾ Orelli, 4188.

⁴⁾ C. I. L. II, 2338.

⁵⁾ Musée Museum Ver. 133, 3.

⁶⁾ C. I. L. III, 1307. Zalatnáról és 1260. sz. Verespatakon M. Aurelius Maximus legulus áldoz Iovi optimo maximonak.

⁷⁾ C. I. L. III, 1307.

liber(tij) familia
et
leguli aurariarum.

A kényszerbányamunkára ítélt daciai alkalmaztatásáról biztos adatokkal nem rendelkezünk, s Neigebaur Dacienjében,¹⁾ valamint Aekner Mihálynak a bécsi Centralcommissióhoz 1856-ban adott jelentésével²⁾ Offenbánya Sz.-Imre nevű kincstári tárnájából emlegetett s az elítéltektől származtatott D (ad metallum damnati) és más jelbetűket, úgyszintén egyes üdvözlő szavakat, pl. VALE a hely színén ismételten megéjtett vizsgálataim után olyan bemondás utáni ortesülésnek kell nyilvánítanom, a minek a bányavidék látogatói szigorú kritika és személyes meggyőződés nélkül ki vannak téve. A III. századtól kezdve a damnationes ad metalla vagy ministerium metallicum, vagy in opus metalli ítélték mind számosabban kerülnek a bányákba s utóbb csaknem kizárólag rájuk nehezedik a bányafejtés.³⁾ A görögöknel állandóan használták a kényszerbányamunkásokat; azonban Dacia a keresztény-üldöztetések ideje előtt virágozván,

A felirat teljes szövege:

amiae
LVCILLAE
AVGVSTAE
IMP · VEBI · Aug
ARMENIA ei
par THici
MAXIMI
LIB · ET · FAMILIA
ET
LEGVLI AVRARIAR.

¹⁾ Neigebaur, Dacien, Kronstadt, 1851.

²⁾ Jahrbuch der k. k. Central-Commission für Erhaltung der öst. Kunst- und Baudenkmäler, 1856. Különlenyomatban is megjelent.

³⁾ Codex r. l. IV. 47, 9. Digesta XLVIII. C. 19. 8. Ad metallum ítélték nehéz, ad opus metalli ítélték könnyű lánczot kaptak. A nőket leginkább só-, kő- és kénbányákba küldték. Dig. XLIX. 15. 6. Dig. XLVIII. 19. 8. 10. Kivételt katonák és decuriáktól fölfelé következő rangbeliek (Cod. r. l. IX. 47, 3) s gyermekek képeztek. A kereszténység üldözése idején felettébb gyakorivá váltak a damnationes ad metalla. Rossi, Dei cristiani condannati alle cave dei marmi Bulletin. cristian. 1868. évf. 17. számától Az actis martyrum gyakran említi és pedig τὸ κατὰ παρὰ τῆς Παριστινῆς γὰρ ἀπὸ μεταλλῶν Eusebius Hist. eccl. VIII. de mart. Palest. 7. §. 2. τὰ κατὰ κλιμακῶν μεταλλῶν u. o. 8. §. 13. Cyrus u. o. 13. §. 2. Egypton u. o. 8. §. 1. Jeruzsálem lerombolása után a zsidókat Egyiptom porphyrbányáiba hurcolták.

itt nem tudjuk biztosan kimutatni sem az üldözött keresztények, sem a másokból bányarabságra ítélt szereplését. Keresztény vonatkozásokat egyebiránt Tordáról a chrisma jellel a Várhelyről a temesvári múzeumba jutott Mithra-tábláról ismerünk.¹⁾ Mind a kettőnél lapidariustól ered a chrisma.

A daciai aranybányászat háztartásában a fentebbiekből megállapítható kormányelvek, hivatali szervezet és munkásszemélyzet egyéni jóllétének ápolását is annyira szem előtt tartották, hogy a testületi szervezkedés legalább vallási és humanistikus érdekek szolgálatára lehetséges vala. Egyiptomban, Assyriában vehette kezdetét a kényszerbányamunkások alkalmazása, hogy a törvény elíteltjeivel is pótolják a munkás kezek elégtelenségét. A rómaiak a bányászat egyéb szervezetével ezt is készen vettek át elődeiktől, a görögöktől, s részben a carthagóiaktól, nevezetesen Hispaniában.

Az ilyen elítelték tömeges bányamunkára kényszerítése a keresztény-üldöztetések idejében érte el tetőpontját. Nem sokban különböztek a szerencsétlenektől *glebae et metallis adscripti* a bányavidékek közelében lakó vagy odatelepített lakosok. Az ilyen családokból származó gyermekek fele részben jobbágyok valának s csak a másik fele választhatott szabad életpályát. Mint fentebb érintették, törvényileg tiltva vala az ilyenek kivándorlása, mert szökevény gyanánt bántak el velök. Egészen oda voltak kötve a bányákhoz, úgy hogy a tulajdonos felesérlődésével helyzetök nem változhatott. Ezek képezték Daciában a *familiát*.

Nem egészen lehetetlen, hogy épen a kormányzat irányítása és gyámkodó befolyása hitta életre a bányászok egyletté alakulását is. Úgy Ampelumban²⁾ mint Alburnus maiorban³⁾ létezett a *collegium aurariarum*. Amott Jupiternek, emitt Silvanusnak hozott s épen általam constatált áldozásán kívül a nagyenyedi Bethlen-főiskola birtokában levő viasztábla⁴⁾ a májusi társas lakomáról is igen becses adatokat szolgáltat.

¹⁾ Király P. A szarizogetusai Mithreum.

²⁾ C. I. L. III. 941. Zalánról Felgyógyra származott felirat, homán azt Mezerzius másolta le először.

³⁾ Téglás G. Újabb feliratok a daciai aranybányászat köréből. Kolozsvári múzeumgyűjtet kiadványai 1888. 2. sz.

⁴⁾ C. I. L. III. XV. sz. viasztábla.

E collegiumok azonban a társas összejöveteleken, nyilvános istentiszteletek emelésén kívül egyéb rendeltetéssel alig bírtak s a bányai-gazgatóság szervezetében helyök nem vala, mert nem azonosíthatók a Felső-Italiából, Britanniából ismeretes és egészen nyereszkesedési, tehát közkereseti czélból alakult es Helvetiában¹⁾ is működött societásokkal.

A daciai aranybányászat biztossági szolgálata.

Dacia aranybányászatának biztossági és bünfenyítői szolgálatát a legközelebbi katonai állomások helyőrségének kirendeltsége teljesíthet. Magában a bányai-gazgatás székhelyén Ampelumban és a vele geographiailag is összekapcsolt *Verespatakon* (Alburnus maior) a XIII. legio egyik osztálya működhetett. E két bányahelység különben is szakadatlan érintkezést tartott fenn Dacia hadparancsnoksági székhelyével Apulummal, úgy hogy a Katalin-bányában Verespatakon 1855 talált viasztáblák csoportjában két szerződés egyenesen a XIII. legio Kanabájából vagyis a tábor mellé elhelyezett polgári városrészből van keltezve. Így Kr. u. 143 május 16-án Dasius Breucus Bellicus Alexanderrel egy rabszolga iránt vásári szerződést köt. A jelenleg Balászfalván Cipariu gor.-kath. nagyprépost hagyatékában levő viasztábla kelete: Actum Kanabis legionis XIII. geminae XVI. kalendas junias Rufino et Quadrato eos.²⁾

Az Alburnus maiorba (Verespatak) beosztott század egyik katonája Claudius Julianus miles legionis XIII. geminae (Cenuria Claudia Mari) Theodota nevű cretai rabszolganőt 160. október 4-én ismét a Kanabæban vásárolja meg Claudius Philetastól³⁾ s a szintén Balászfalvára jutott tábla záradéka így hangzik: Ac(tum) Kanab(is) leg(ionis), XIII. g(eminæ) III. nonas octobres Bradua et Varo co(n)s(ulibus).⁴⁾

A procurator székhelyén Ampelumban (Zalatna) a XIII. legio

¹⁾ Mommsen Inscript. Helvet. 340, 10 a Klingthali zárda kertjében talált ólomtábla. Jelenleg a baseli múzeum tulajdonában látható.

²⁾ C. I. L. III. 6. kötet, VII. viasztábla.

³⁾ C. I. L. III. 6. kötet, XXV. viasztábla.

⁴⁾ C. I. L. III. XXV.

képviselőit szintén feliratok mutatják be. Így az 1318. sz. felirat P. Helvius Primanus miles legionis XIII. geminae sírköve;¹⁾ az 1319. egy 50 éves korában elhunyt legióbeli katona²⁾ emlékezetét tartja fenn.³⁾ Az 1320. sz. M. Aurelius Maximinus veteranus legionis XIII. geminae⁴⁾ síremléke, ki 50 éves korában hunyt el.

A XIII. legio kirendeltsége építkezésekkel is hasznosítá idejét, mert a legio egyik altisztjének felügyelete alatt készült téglákból sikerült mutatványt gyűjtenem

LEG XIII GE⁵⁾

AEMIAHVS sic!

A XIII. legiónak a ratio számosztályánál történt képviseléséről már fentebb bőven szólottunk.

A mondottakon kívül az 1316. sz. felirattöredék a Tóvisi családnek ma már erősen romladozó házában *Aeli . . . miles (cob) II. Hispanorum*⁶⁾ vonatkozik, ki szintén itt fejezte be földi pályafutását. T. Flavius Crescens praefectus numeri militum Hispanorum.

Hogy e katonák s az általok képviselt hadesapatok a rendőri szolgálatokon bünfenyítő executiókon kívül a bányamívelésben tényleg részt vettek-e s ha igen, minő mértékben: erre nézve ez idő szerint teljesen tájékozatlanok vagyunk.

De, hogy a bányászat színhelyéről bemutatott katonai kirendeltségen kívül, kereken egy erős katonai őrvonal fogta körül az Érczhegységet a mai Veczeltől, tehát Miciától fel Sebesváradjáig, tehát Resculumig; azt *Tanulmányok a daciai aranybányászatról* című munkámban igyekeztem volt kellően igazolni.⁷⁾ Akkori fejtegetéseimből kitetszőleg Miciából, következő-

¹⁾ C. I. L. III. 1318.

²⁾ C. I. L. III. 1319.

³⁾ C. I. L. III. 1320.

⁴⁾ Téglás G. Ujabb adalékok Dacia felirattárához. Erd. múzeumgyűjt. kiadványa. 1888. évf.

⁵⁾ C. I. L. III. 1316 . . . Aeli(a) v(ictoria)na e(tonigi) p(ient)issimo (fecit).

⁶⁾ C. I. L. III. 1149.

⁷⁾ Tanulmányok stb. Téglás G. Értekezések a Történett. köréből. 1889. VI. sz.

leg délről az ala I. Bosporanorum,¹⁾ ala I. Hispanorum Campagorum,²⁾ egy ideig a legio III. Flavia Felix³⁾ egyik centuriója ségedkezett a legio XIII. gem.⁴⁾ centuriójának. Hadriántól kezdve a Coh. II. Fl. Commagenorum⁵⁾ a tartomány felosztásáig helyt állt s még 251—253 közt mértföldkövet⁶⁾ állít fel Gallus uralkodása alatt. Septimius Severus idejéből a Cohors I. Vindelicoorum, a Cohors I. Alpinorum is említésbe jöttek s Torma K. az Ala Cim et [miles] n[umeri] M[au]r[orum] létezését is bebizonyította.⁷⁾

A miciai helyőrség a Fehér-Körös mellékére, tehát az általam oda föltételezett subprocurúra terjeszté ki szolgálatát. Germizarából (Algyógy-Csigmo) a XIII. legio egyik cohorsa⁸⁾ mellett a pedites singulares Britannici,⁹⁾ e küldöncszolgálatra kiválóan alkalmas katonák a Zalatnával párhuzamosan fekvő pojanatekerő — nagyalmási — völgyek fejenél folytatott terjedelmes bányászathoz szolgáltatták a megfelelő őrzásokat. Lovas őrzárat félnap, gyalogos egy nap juthatott fel az Érezhegység gerinczébe eső bányákhoz s a miciai őrséggel érintkezve Körösbánya fele is kiterjeszthető figyelmét.

E két, határozottan a bányászat szolgálatára letesült had-

¹⁾ C. I. L. III. 1344.

²⁾ C. I. L. III. 1342, 1377, 1378, 1380.

³⁾ C. I. L. III. 1353.

⁴⁾ C. I. L. III. 1354. Téglás G. Erd. múzeumegylet kiadv. V. köt. 1888. Torma K. Archaeol.-epigr. Mittheilungen XI. Jhg. Heft 2. 239. lap. 12, 13. sz.

⁵⁾ C. I. L. III. 1343, 1347, 1355, 1371—1374. Torma K. Archaeol.-epigr. Mitth. III. Bd. 198. lap. Téglás G. Adalékok Dacia felirattárához. 30. lap. 51/103.

⁶⁾ Ephemeris epigr. II. 453. Torma K. Revidirte Inschriften zu Corpus Inscript. Latín. III. Arch.-epigr. Mitth. IV. 29.

⁷⁾ Torma K. Archaeol.-epigr. Mittheil. Bd. VI. Heft 2. 116. lap. 60. és 61. sz. felirat.

⁸⁾ Téglás G. Archaeol.-epigr. Mittheil. IX. évf. 1. füz. 245. lap. 3. sz. a Hunyadm. tört. régész. társulat II. évkönyve. Erdélyi múzeumegylet kiadv. Adalékok Dacia felirattárához, a legio bélyege.

⁹⁾ Torma K. Archaeol.-epigr. Mitth. VI. Téglás G. Erdélyi múzeumegylet kiadványai a Pedites singulares Britannici bélyegei. kékről Trajanus XXV és Antoninus Pius (Henzen) elbocsátó diplomái is megemlékeznek.

álláson fölül Apulum és fentebb az Aranyos völgynyílásában Várfalva, valamint Potaisa (Torda) vehettek közvetlen részt a bányászat rendőri felügyeletében. Apulum Ampelumon (Zalatna) át Verespatakig; Potaisse pedig az Aranyos völgyen felé vezető a biztossági szolgálatot.

Hátra volna még az aranybányászat évi jövedelmeiről, a bányagazdaság költségeiről is szólnunk. Mind erre azonban adataink és vizsgálataink jelen stadiumában meg sem közelíthetjük a feleletet, s ha ez irányban egyáltalán felvilágosításokat várhatunk; az a jövő számára van fentartva. Hogy azonban bányavidekünk római telepeseinél minő alakot öltött a nyilvános élet, minő fokra emelkedett a társadalmi és vallási viszonyok fejlettsége: azt tanulmányom III. részében egy közelebbi alkalommal szándékozom, időközben tovább folytatandó helyszíni kutatásim eredményével együttesen, a melyen tisztelt akadémiai szakosztálynak beterjeszteni.

TARTALOM-JEGYZÉK.

	Lap
Bevezető sorok	3
I. A római bányászat és különösen az aranybányászat nemzetgazdasági alakulásának vázlata	5
II. A daciai aranybányászat érdekében eszközölt telepítés ethnographiai viszonyai	20
III. A daciai aranybányászat administratiója, különös tekintettel a procurator aurariarum hivatali állására és segédszemélyzetére	36
Magánbányászat Daciában	38
A procurator aurariarum mint császári műszaki tisztviselő	45
A subprocurator aurariarum Daciában	46
A procuratorok hivatali szervezete a birodalom többi részeiben	49
A bányatelepek biztossági szolgálata	62
A Daciából névszerint ismert procuratorok	64
A procurator hivatali helyhatósági hatásköre	67
A procuratorok rang- és javadalmi viszonyai	73
A procurator aurariarum és subprocurator aurariarum lehető javadalmának nagysága	85
Az ampelurni ratio számviteli és irodai szervezete	86
A munkás személyzet	93
A daciai aranybányászat biztossági szolgálata	96

20 kr. — III. Szám. Tanulmányok Erdély XVIII. századbeli jogtörténetéből. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — IV. Szám. *Ludányi Tamás* egri püspök. *Balassy Ferencz* l. tagtól. 20 kr. — V. Szám. I. *Rákóczy György* és a diplomácia. *Szilágyi Sándor* rendes tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Gr. *Prokosh-Osten Antal* m. t. akad. kültag emlékezete és *Mátyás király* könyvtára maradványainak fölfedezése. *Ipolyi Arnold* igazg. és r. tagtól. 40 kr. — VII. Szám. Erdélynek *Honter János* által készített térképe 1852-ből, egy térképpel. *Fabricius Karoly* lev. tagtól. 20 kr. — VIII. Szám. A *Weselényi* család őseiről. *Deák Farkas* lev. tagtól. 30 kr. — IX. Szám. *Thurzó Zsigmond*, *János*, *Szaniszló* és *Ferencz*, négy egykoru püspök a *Bethlenfalvi Thurzó* családból. 1497—1540. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — X. Szám. *Szilágyi Ferencz* emlékezete. *Szabó Károly* r. tagtól. 20 kr.

Nyolczadik kötet. 1879.

I. Szám. A helynevek és a történelem. *Pesty Frigyes* r. tagtól. 40 kr. — II. Szám. Erzsébet Anglia királynője és Ausztria. 1563—68. Adat a XVI. század vallási történelméhez. Kiadatlan kütfők nyomán *Wertheimer Edetől*. 30 kr. — III. Szám. A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imre* lev. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. Az első hazai hírlap. 1705—1710. *Thaly Kálmán* lev. tagtól. 30 kr. — V. Szám. *Dobó István* Egerben. Székfoglaló értekezés. *Gyárfás István* lev. tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Szalay *Agoston* emlékezete. *Deák Farkas* l. tagtól. 10 kr. — VII. Szám. Északnyugoti utam. *Rómer Floris* rend. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. *Bél Mátyás*. Székfoglaló értekezés. *Haan Lajos* r. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. *Tata fénykora*. (1412—1542.) *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — X. Szám. A körnőcei régi kamara és grófjai. *Krizsó Páltól*. 40 kr.

Kilenczedik kötet. 1880.

I. Szám. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Franciaország és Spanyolország közt. 1787—1790. (Adalék Ausztria keleti politikájához.) Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer Eda*. 50 kr. — II. Szám. A *Limes Dacicus* felső része. *Torma Károly* r. tagtól. 90 kr. — III. Szám. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi S. r.* tagtól. 10 kr. — IV. Szám. A kalendáriumokról. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — V. Szám. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásátásokról.) *Torma Károly* l. tagtól. Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával. 1 frt. — VI. Szám. A záni és oháti apátságok. *Balassy Ferencz* l. tagtól. 30 kr. — VII. Szám. *Nápolyi Péter*. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi S. r.* tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. A Renaissance kezdete és fejlődése különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Miskovszky Victor* l. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. *Marsigli* élete és munkái. *Beliczay Jánostól*. 60 kr. — X. Szám. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 50 kr. — XI. Szám. A paraszt vármegye. *Gyárfás István* l. tagtól. 30 kr. — XII. Szám. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth B. l. t.* 20 kr.

Tizedik kötet. 1882.

I. Szám. *Bethlen Gábor* és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államlevéltárakban s az upsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta *Szilágyi Sándor* r. t. 20 kr. — II. Szám. Az 1609-ki országyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* levelező tagtól. 30 kr. — III. Szám. *Forgách Adám* és *Báthory Sónia* ékszerének történetéből. *Majláth Béla* l. tagtól. 20 kr. — IV. Szám. A Fuggerek jelentősége Magyarországon történetében. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — V. Szám. A jászkuói nyelv és nemzetisége. *Gyárfás István* lev. tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben. Székfoglaló *Kozma Ferencz* l. tagtól. 30 kr. — VII. Szám. A Hajdúk kibékítési kísérlete Ináchon 1607-ben. *Majláth Béla* l. tagtól. 20 kr. — VIII. Szám. A *Petrarka Codex* kún nyelve. *Gyárfás I. l.* tagtól. 60 kr. — IX. Szám. I. *Rákóczy György* első összeköttetései a svédekkel. *Szilágyi Sándor* akad. r. tagtól. 10 kr. — X. Szám. Franciaország magatartása II. *József* császárnak II. *Frigyes* porosz királlyal történt találkozásaival szemben. Kiadat-